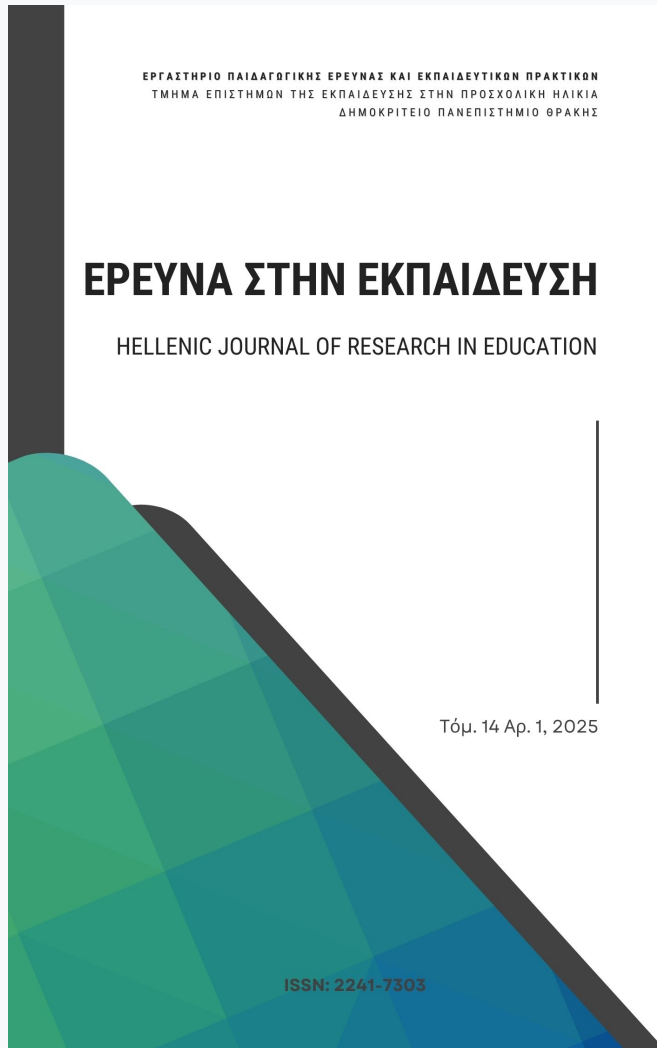

Έρευνα στην Εκπαίδευση

Τόμ. 14, Αρ. 1 (2025)

Η εξόντωση των Εβραίων του Έβρου: ενημερότητα των εκπαιδευτικών και διατήρηση της μνήμης τοπικών πτυχών του Ολοκαυτώματος

Ανδρέας Γκότοβος

doi: [10.12681/hjre.42588](https://doi.org/10.12681/hjre.42588)

Copyright © 2025, Ανδρέας Γκότοβος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γκότοβος Α. (2025). Η εξόντωση των Εβραίων του Έβρου: ενημερότητα των εκπαιδευτικών και διατήρηση της μνήμης τοπικών πτυχών του Ολοκαυτώματος. *Έρευνα στην Εκπαίδευση*, 14(1), 107-126.
<https://doi.org/10.12681/hjre.42588>

Η εξόντωση των Εβραίων του Έβρου: ενημερότητα των εκπαιδευτικών και διατήρηση της μνήμης τοπικών πτυχών του Ολοκαυτώματος

Ανδρέας Γκότοβος

υποψήφιος διδάκτωρ ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Περίληψη

Στην εποχή της ψηφιακής πληροφορίας και του διαδικτύου η άντληση πληροφοριών γύρω από ιστορικά γεγονότα, και μάλιστα για συμβάντα τόσο σημαντικά όσο η γενοκτονία των εβραϊκών πληθυσμών σε ανατολική, κεντρική, δυτική Ευρώπη και τα Βαλκάνια (Ολοκαύτωμα, Shoah), έχει καταστεί πολύ ευχερέστερη σε σχέση με το παρελθόν. Προϋπόθεση για τη διαμόρφωση ενός ικανοποιητικού επιπέδου ενημερότητας γύρω από σημαντικά ιστορικά γεγονότα, όπως το παραπάνω, είναι η ύπαρξη ενδιαφέροντος για τη διεύρυνση του γνωστικού ορίζοντα του υποκειμένου σχετικά με αυτά. Στο σημείο αυτό αποκτά τη σημασία του ο ρόλος της εκπαίδευσης, του θεσμού που επωμίζεται το βάρος της ευαισθητοποίησης της νέας γενιάς γύρω από τον αντισημιτισμό και τη γενοκτονία ως προϊόντος του. Ερευνητικά δεδομένα από χώρες της Ευρώπης δείχνουν ότι τόσο το ενδιαφέρον των μαθητών για τη γενοκτονία, όσο και η εικόνα που έχουν διαμορφώσει από την ενημέρωσή τους γύρω από το θέμα αυτό, δεν ανταποκρίνονται σε εκείνο που έχει θέσει το σχολείο στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο ως επιθυμητό στόχο. Για τη δυσμενή αυτή εξέλιξη ερευνώνται παράγοντες όπως η κατάρτιση των εκπαιδευτικών και οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις του σχολείου αναφορικά με την επίτευξη του στόχου της ευαισθητοποίησης. Το παρόν άρθρο επιχειρεί να ανιχνεύσει την ορατότητα τοπικών πτυχών του Ολοκαυτώματος εκ μέρους των μελλοντικών εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης εστιάζοντας σε τέσσερα τοπικά συμβάντα από την εφαρμογή της «τελικής λύσης» στην περιοχή του Έβρου (Ορεστιάδα, Διδυμότειχο, Σουφλί, Αλεξανδρούπολη) για τα οποία οι αναφορές στον δημόσιο λόγο σχετικά με το Ολοκαύτωμα σε σύγκριση με την τοπική πτυχή αναφοράς, που είναι η Θεσσαλονίκη, σπανίζουν. Στηριζόμενη σε μια ποσοτικό τύπου εμπειρική προσέγγιση η έρευνα εξετάζει το επίπεδο ενημερότητας της νέας γενιάς εκπαιδευτικών γύρω από τις παραπάνω τοπικές πτυχές της γενοκτονίας σε συνάρτηση με την ενημερότητα γύρω από την κεντρική (ευρωπαϊκή) της διάσταση καθώς και με το ιστορικό ευαισθητοποίησης των συμμετεχόντων μέσω της εκπαίδευσης σε ζητήματα αντισημιτισμού και γενοκτονίας.

Abstract

In the age of digital information and the internet, obtaining information about historical events, especially events as significant as the genocide of Jewish populations in Eastern, Central, Western Europe and the Balkans (Holocaust, Shoah), has become much easier than in the past. A prerequisite for achieving a satisfactory level of awareness about important historical events such as the above is the existence of an interest in broadening one's knowledge on these issues. This is where the role of education becomes important, as the key institution responsible for raising awareness among the younger generation about anti-Semitism and genocide as its manifestation. Research data from European countries show that both students' interest in genocide and the image they have formed from their knowledge of the subject do not correspond to the desired goal set by schools in the wider European context. Factors such as teacher training and school's methods with regard to achieving the goal of raising awareness are being investigated in relation to this unfavorable development. This article attempts to explore the visibility of local aspects of the Holocaust among prospective primary school teachers, focusing on four local examples from the implementation of the "final solution" in the Evros region (Orestiada, Didymoteicho, Soufli, Alexandroupoli), which are rarely mentioned in public discourse on the Holocaust compared to Thessaloniki as the local reference case. Based on a quantitative empirical approach, this paper examines the level of awareness of the new generation of teachers about the above local aspects of the genocide in relation to their awareness of its central (European) dimension, as well as the types of influence on the participants through school on issues of anti-Semitism and genocide.

© 2025, Ανδρέας Γκότοβος
Αδεια CC-BY-SA 4.0

Λέξεις-κλειδιά: εκπαίδευση εκπαιδευτικών, κουλτούρα μνήμης, διδασκαλία της Ιστορίας, αντισημιτισμός, ισραηλιτικές κοινότητες

Key words: teacher training, culture of remembrance, history teaching, antisemitism, Greek Jewish communities

Εισαγωγικές παρατηρήσεις: η ορατότητα της ελληνικής πτυχής της γενοκτονίας

Η καταστροφή των εβραϊκών κοινοτήτων του Έβρου κατά τη διάρκεια της κατοχής της Ελλάδας από την εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία και τους συμμάχους της (Βουλγαρία) αφορά τέσσερις κοινότητες: τους Εβραίους της Ορεστιάδας, του Διδυμοτείχου, του Σουφλίου και της Αλεξανδρούπολης (Ριτζαλέος, 2012). Σε αντίθεση με τις συλλήψεις των Εβραίων της υπόλοιπης Θράκης και της Ανατολικής Μακεδονίας που έγιναν με εντολή της βουλγαρικής κυβέρνησης ύστερα από απαίτηση της γερμανικής γενικής υπηρεσίας ασφαλείας (Βερολίνο), και διενεργήθηκαν από όργανα της βουλγαρικής κατοχικής δύναμης στις αρχές Μαρτίου του 1943, οι συλλήψεις των Εβραίων του Έβρου διενεργήθηκαν από τις γερμανικές κατοχικές αρχές και κατευθύνονταν κεντρικά από πρόσωπα που είχαν σταλεί στην πόλη της Θεσσαλονίκης από τον Eichmann (Αιχμαν) για τον εκτοπισμό της μεγάλης εβραϊκής κοινότητας της πόλης αυτής. Για τις τρεις εβραϊκές κοινότητες της γερμανικής ζώνης (Διδυμότειχο, Ορεστιάδα, Σουφλί) οι συλλήψεις έγιναν όλες στις 4.5.1943 ενώ οι συλληφθέντες οδηγήθηκαν στη Θεσσαλονίκη (γκέτο διέλευσης Βαράνου Χιρς) και εν συνεχεία στο Άουσβιτς-Μπίρκενάου. Για την εβραϊκή κοινότητα της Αλεξανδρούπολης οι συλλήψεις έγιναν την νύχτα της 3/4.3.1943, σε συγχρονισμό με τις συλλήψεις στην υπόλοιπη βουλγαρική ζώνη κατοχής, ενώ η πορεία προς την Πολωνία ήταν διαφορετική: μεταφέρθηκαν μέσω Βουλγαρίας (Λομ) με ποταμόπλοια προς τη Βιέννη από εκεί με τρένα στο στρατόπεδο εξόντωσης Τρεμπλίνκα (Χασιώτης, 2002; Stefanova, 2010; Ριτζαλέος, 2012). Ποια πρόσωπα από τις γερμανικές υπηρεσίες ασφαλείας της Θεσσαλονίκης ή της Αθήνας ειδικά για τις τρεις πρώτες περιπτώσεις βρίσκονταν στο «πεδίο» (Έβρο) όταν γίνονταν οι συλλήψεις και ποια πρόσωπα από τις εξακτινωμένες τοπικές γερμανικές υπηρεσίες ασφαλείας της περιοχής του Έβρου συμμετείχαν με ποιο ρόλο στις επιχειρήσεις αυτές με προσωπική παρουσία στους τόπους σύλληψης, δεν είναι ακόμη γνωστό.

1. Διδυμότειχο, Ορεστιάδα, Σουφλί: η καταστροφή των εβραϊκών κοινοτήτων της γερμανικής ζώνης

Η εβραϊκή κοινότητα του Διδυμοτείχου ήταν η μεγαλύτερη από τις τέσσερις κοινότητες της περιοχής του Έβρου που καταστράφηκαν την άνοιξη του 1943. Ο Jakow Givre, κάτοικος Διδυμοτείχου στην περίοδο της Κατοχής, που στις 4.5.1943 βρέθηκε στη Συναγωγή της πόλης αυτής μαζί με τους ομοθρήσκους του ύστερα από εντολή των γερμανικών υπηρεσιών ασφαλείας, στην από 4.11.1959 κατάθεσή του στα πλαίσια διερεύνησης ναζιστικών εγκλημάτων από τη δυτικογερμανική δικαιοσύνη αναφέρει τα εξής για το σκηνικό της σύλληψης¹:

«Η επιχείρηση πραγματοποιήθηκε τελικά την Τρίτη (ημέρα της αγοράς). Η γερμανική διοίκηση διέταξε μέσω των αρχηγών της εβραϊκής κοινότητας όλους τους άνδρες να συγκεντρωθούν στη συναγωγή. Αφού έγινε αυτό και μετά από κάποια αναμονή, εμφανίστηκε στη συναγωγή ένας Γερμανός με πολιτικά ρούχα, συνοδευόμενος από έναν Γερμανό αξιωματικό. Νομίζω ότι θυμάμαι ότι αυτός με τα πολιτικά είχε μουστάκι, ήταν ψηλός και δεν ήταν ζανθός. Έχω την εντύπωση ότι δεν ανήκε στις δυνάμεις κατοχής της πόλης. Η μονάδα δεν ήταν μεγάλη και γνώριζα περίπου τα πρόσωπα των μελών της μονάδας κατοχής. Ο Γερμανός με τα πολιτικά ρούχα ανέβηκε στο βήμα και μίλησε από εκεί στους συγκεντρωμένους ανθρώπους στα γερμανικά (γινόταν μετάφραση). Εξήγησε ότι η πρόθεση ήταν να

¹ Bundesarchiv, Barch Ludwigsburg B 162/3378.

μεταφερθούν οι Εβραίοι σε στρατόπεδα εργασίας, ότι δεν έπρεπε να φοβούνται, ότι δεν θα τους συνέβαινε τίποτα και ότι θα παρέμεναν όλοι μαζί. Ένα μέλος από κάθε οικογένεια διατάχθηκε να φέρει τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας στη συναγωγή. Απειλήσαν ότι θα υπάρξουν αντίποινα εις βάρος των μελών της οικογένειας σε περίπτωση που κάποιος δεν επέστρεφε» (μετάφραση: Α. Γκότοβος)

Ο Jacob Aroja, επίσης ένας από τους κατοίκους του Διδυμοτείχου που συνελήφθη στις 4.5.1943 στη Συναγωγή, στην από 9.11.1965 κατάθεσή του ενώπιον της δυτικογερμανικής δικαιοσύνης περιγράφει τα συμβάντα μετά τις συλλήψεις ως εξής:²

«Στις 4 Μαΐου 1943, οι Εβραίοι άνδρες διατάχθηκαν να συγκεντρωθούν στη Συναγωγή. Οι γυναίκες και τα παιδιά δεν μπόηκαν μέσα εκείνη τη στιγμή. Όταν συγκεντρώθηκαν όλοι οι Εβραίοι άνδρες, οι γυναίκες και τα παιδιά οδηγήθηκαν στη Συναγωγή. Μείναμε εκεί μέχρι το επόμενο πρωί, δηλαδή μέχρι τις 5 Μαΐου 1943, και στη συνέχεια μας πήγαν στο σιδηροδρομικό σταθμό. Εκεί οι Εβραίοι, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, φορτώθηκαν σε βαγόνια για ζώα, 80 με 90 άτομα σε ένα βαγόνι. Τα βαγόνια ήταν κλειδωμένα και σφραγισμένα. Φτάσαμε στη Θεσσαλονίκη στις 6 Μαΐου 1943. Εκεί μας ξεφόρτωσαν και μας μετέφεραν στο γκέτο της Θεσσαλονίκης, το οποίο ονομαζόταν του Βαρώνου [Χιρς](...) Δεν μπορώ να πω πότε ακριβώς φτάσαμε στο Μπίρκενάου, μπορεί να ήταν στις 11 ή 12 Μαΐου 1943. Στο Μπίρκενάου μας ξεφόρτωσαν με τη βία. Στη συνέχεια έγινε η επιλογή. Οι μεγαλύτεροι άνδρες, οι μεγαλύτερες γυναίκες και τα παιδιά διαχωρίστηκαν και όπως έμαθα αργότερα οδηγήθηκαν απευθείας στο κρεματόριο. Οι άνδρες και οι γυναίκες μέχρι 28 ετών στάλθηκαν στο στρατόπεδο εργασίας. Μου έκαναν με τατουάζ τον αριθμό 121944 και από κάτω ένα τρίγωνο". (μετάφραση: Α. Γκότοβος)

Την ίδια μέρα που γίνονται οι συλλήψεις στο Διδυμότειχο, συλλαμβάνονται με παρόμοιο τρόπο οι Εβραίοι της Ορεστιάδας και του Σουφλίου³ οι οποίοι οδηγούνται επίσης μέσω Θεσσαλονίκης στο Αουσβιτς-Μπίρκενάου.

Η περίπτωση της Αλεξανδρούπολης είναι ξεχωριστή, καθώς εκεί οι συλλήψεις έγιναν ακριβώς δύο μήνες νωρίτερα (4.3.1943), αλλά με διαφορετικούς δράστες στο «πεδίο». Όπως και στις υπόλοιπες περιοχές της βουλγαρικής ζώνης κατοχής, οι Εβραίοι της Αλεξανδρούπολης, μαζί με εκείνους της Σαμοθράκης⁴, θα συλληφθούν από τις βουλγαρικές κατοχικές αρχές και θα οδηγηθούν μέσω Βουλγαρίας στο στρατόπεδο εξόντωσης Τρεμπλίνκα. Επιζώντες από τους Εβραίους της Αλεξανδρούπολης και της υπόλοιπης Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης που μεταφέρθηκαν στο στρατόπεδο αυτό δεν έχουν εντοπιστεί, ενώ μαρτυρίες κρατουμένων στο ίδιο στρατόπεδο που κατάφεραν να αποδράσουν αναφέρουν ότι στις μεταφορές από τη Μακεδονία δεν έγινε καν διαλογή κατά την άφιξη⁵.

2. Η έρευνα: ερευνητικός σχεδιασμός, εργαλεία συλλογής και επεξεργασίας δεδομένων

Οι ιστορικές πληροφορίες που διαθέτουμε τόσο από την ελληνική, όσο και τη διεθνή βιβλιογραφία (Fleischer 1991; Φλάισερ, 1995; Φρεζής, 2001; Ριτζαλέος, 2006; Παπαστρατής, 2001; Stefanova, 2010; Παπαστρατής, 2013; Μόλχο, 2014; Παπαστρατής, 2018), αλλά και από το σωζόμενο σχετικό υλικό στα

² Bundesarchiv, Barch Ludwigsburg B 162/3378.

³ Οι εκτιμήσεις για τον αριθμό των συλληφθέντων στο Διδυμότειχο, την Ορεστιάδα και στο Σουφλί είναι διαφορετικές, ανάλογα με την πηγή. Το ΚΙΣΕ εκτιμά τον αριθμό των συλληφθέντων για το Διδυμότειχο στους 731, και για την Ορεστιάδα στους 180 (<https://www.kise.gr/index.php/koinotites/didymoteixo>). Για τους συλληφθέντες στο Σουφλί ο Παπαστρατής εκτιμά τον αριθμό τους στους 32 (Παπαστρατής, 2013, σ. 42). Επιζώντες όμως από το Διδυμότειχο αναφέρουν πολύ διαφορετικά νούμερα, Bundesarchiv, Barch Ludwigsburg B 162/3378.

⁴ Όπως στις περισσότερες περιπτώσεις συλλήψεων Εβραίων κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, διαφορετικές πηγές αναφέρουν διαφορετικούς αριθμούς ατόμων που είχαν συλληφθεί. Οι διαφοροποιήσεις στις εκτιμήσεις δεν αφορούν μόνο τον αριθμό των συλληφθέντων, αλλά συχνά και την ημερομηνία της σύλληψης και τη διαδρομή της μεταφοράς (Παπαστρατής, 2013, σ. 49 κ.ε.). Έτσι π.χ. για την περίπτωση της Αλεξανδρούπολης ο Παπαστρατής υπολογίζει τον αριθμό των συλληφθέντων σε 42 άτομα (Παπαστρατής, 2018, σ. 19 κ.ε.), ενώ ο Μενεξιάδης εκτιμά έναν πολύ μεγαλύτερο αριθμό (Μενεξιάδης, 2006, σ. 25).

⁵ Bundesarchiv, Barch Ludwigsburg B 162/3378.

γερμανικά στρατιωτικά και δικαστικά αρχεία⁶, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τόσο η απόφαση για την καταστροφή των εβραϊκών κοινοτήτων της Ελλάδας με τη σύλληψη και εκτόπιση των μελών τους ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας, όσο και ο καθορισμός του χρόνου και του τρόπου εφαρμογής της «τελικής λύσης» επί του πεδίου υπήρξαν κεντρικές αποφάσεις της γερμανικής υπηρεσίας ασφαλείας στο Βερολίνο οι οποίες μεταβιβάστηκαν στα παραρτήματά της στην κατεχόμενη Ελλάδα. Ειδικά για την περίπτωση της Αλεξανδρούπολης, οι αποφάσεις πέρασαν μέσω Σόφιας με συνεργασία της βουλγαρικής πλευράς και των εγκατεστημένων στη Σόφια γερμανικών υπηρεσιών ασφαλείας (Stefanova, 2010, σ. 50). Στην εφαρμογή των αποφάσεων συμμετείχαν, όπως σε όλες τις αντίστοιχες περιπτώσεις συλλήψεων και εκτοπίσεων Εβραίων στην ελληνική επικράτεια, τοπικές στρατιωτικές και άλλες γερμανικές αρχές, χωρίς όμως οι τελευταίες να έχουν την πρωτοβουλία του καθορισμού του χρόνου και του τρόπου της επιχείρησης, η οποία καλυπτόταν από πλήρη μυστικότητα για να αποφευχθούν τυχόν διαρροές της πληροφορίας. Με εξαίρεση την περίπτωση τη Θεσσαλονίκης, όπου η επιχείρηση εκτοπισμού των Εβραίων της πόλης αρχίζοντας τον Φεβρουάριο του 1943 διήρκεσε περίπου έξι μήνες, όλες οι υπόλοιπες περιείχαν κατά κανόνα το στοιχείο του αιφνιδιασμού των θυμάτων ως προς το χρόνο έναρξης.

2.1. Τα γεγονότα και η θεσμική μνήμη μέσω της εκπαίδευσης: σκοπός, ερευνητικά ερωτήματα και μεθοδολογία της έρευνας

Πέρα από τις λεπτομέρειες για τα τραγικά γεγονότα, υπόθεση που είναι έργο των ιστορικών, υπάρχουν και οι μνήμες για αυτά. Και μπορεί οι μνήμες κατά κανόνα να μην περιλαμβάνουν όλες τις λεπτομέρειες των συμβάντων, από τη στιγμή του σχεδιασμού μέχρι την τελική υλοποίηση, αλλά τουλάχιστον στέκονται στην αναγνώριση ότι τα συμβάντα αυτά υπήρξαν, καθώς επίσης και σε ένα αδρό περίγραμμα της τύχης των θυμάτων μετά τις συλλήψεις και τη μεταφορά στην Πολωνία. Ο μελλοντικός εκπαιδευτικός που βρίσκεται στο στάδιο της αρχικής κατάρτισης για το επάγγελμα του δασκάλου θεωρούμε ότι είναι απαραίτητο να έχει επίγνωση (ενημερότητα) των ιστορικών συμβάντων ως τοπικής πτυχής του Ολοκαυτώματος, ειδικά αν λάβουμε υπόψη ότι μια από τις θεσμικά οριζόμενες υποχρεώσεις του είναι να μεριμνήσει για την ευαισθητοποίηση των μαθητών γύρω από ζητήματα αντισημιτισμού. Το ερώτημα είναι αν η καταστροφή των εβραϊκών κοινοτήτων του Έβρου αποτελεί μέρος του γνωστικού του ορίζοντα, αν τα συγκεκριμένα συμβάντα είναι «ορατά». Η έρευνα σχεδιάστηκε με σκοπό να δώσει θεμελιωμένες και έγκυρες απαντήσεις στο ερώτημα κατά πόσον οι εν δυνάμει λειτουργοί της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης έχουν επίγνωση ότι στην περιοχή του Έβρου κατεστράφησαν το 1943 τέσσερις ισραηλιτικές κοινότητες στο πλαίσιο της εφαρμογής του ναζιστικού σχεδίου της «τελικής λύσης» του εβραϊκού ζητήματος και αν μπορούν να συνδέσουν την καταστροφή αυτή με την ευρωπαϊκή πτυχή της γενοκτονίας: την εφαρμογή του γενικότερου σχεδίου για την «τελική λύση» του εβραϊκού ζητήματος. Από αυτό το γενικό ερώτημα προέκυψαν τα εξής συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα:

- Ποιο είναι το επίπεδο ενημερότητας των εν δυνάμει εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης γύρω από την καταστροφή των εβραϊκών κοινοτήτων του Έβρου κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής;
- Ποια είναι η σχέση μεταξύ της ενημερότητας για την τοπική πτυχή της γενοκτονίας (με παράδειγμα τις τέσσερις ισραηλιτικές κοινότητες του Έβρου) και της ενημερότητας για την κεντρική (ευρωπαϊκή) πτυχή του Ολοκαυτώματος;
- Ποια είναι η σχέση μεταξύ της ενημερότητας για την τοπική πτυχή της γενοκτονίας στην περιοχή του Έβρου και του ιστορικού ευαισθητοποίησης γύρω από τον αντισημιτισμό και τη γενοκτονία δια μέσου της εκπαίδευσης;

Το πρώτο ερώτημα σχετίζεται με τον βαθμό ορατότητας στις συνειδήσεις των εν δυνάμει λειτουργών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης τεσσάρων τοπικών συμβάντων που έλαβαν χώρα στην περιοχή του Έβρου την άνοιξη του 1943 από το σύνολο των δεκάδων παρόμοιων περιπτώσεων που συνιστούν την ελληνική πτυχή της γενοκτονίας. Το δεύτερο ερώτημα αφορά τη σχέση μεταξύ της ενημερότητας γύρω

⁶Bundesarchiv, Barch Ludwigsburg B 162/3378.

από τα παραπάνω τέσσερα συμβάντα και της ενημερότητας γύρω από τη γενικότερη ευρωπαϊκή διάσταση της γενοκτονίας, με άλλα λόγια αν οι συμμετέχοντες που διαθέτουν καλή ενημέρωση για την τοπική πτυχή της γενοκτονίας διαθέτουν επίσης καλή ενημέρωση γύρω από την κεντρική της πτυχή. Το τρίτο ερευνητικό ερώτημα αφορά τη σχέση μεταξύ των επιρροών που δέχθηκαν οι συμμετέχοντες μέσα από τον εκπαιδευτικό θεσμό με στόχο την ευαισθητοποίηση σχετικά με τον αντισημιτισμό και τη γενοκτονία και της ενημερότητας γύρω από την τοπική πτυχή της γενοκτονίας.

Η απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα περνά μέσα από τη διενέργεια μιας ποσοτικά προσανατολισμένης εμπειρικής έρευνας (επισκόπηση) με δείγμα μελλοντικών εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας και τη χρήση ανώνυμου ερωτηματολογίου ως ερευνητικού εργαλείου συλλογής δεδομένων. Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 272 φοιτητές Παιδαγωγικών Τμημάτων τριών ελληνικών ΑΕΙ (Ιωαννίνων, Θεσσαλίας, Κρήτης) στους οποίους διανεμήθηκε σχετικό ανώνυμο ερωτηματολόγιο την άνοιξη του 2024, ύστερα από προηγούμενη πιλοτική εφαρμογή με περιορισμένο δείγμα και την επιθεώρηση του ερωτηματολογίου από ειδικούς επιστήμονες στο πεδίο για την ενίσχυση της εγκυρότητας και της αξιοπιστίας του ερευνητικού εργαλείου. Το δείγμα αποτελείται από 53 άνδρες και 218 γυναίκες (ένα πρόσωπο δεν απάντησε στο σχετικό ερώτημα), ενώ οι τόποι προέλευσης των συμμετεχόντων καλύπτουν 91 πόλεις και 48 περιφερειακές ενότητες της χώρας.

Τέσσερις από τις ερωτήσεις που περιλαμβάνει το ερωτηματολόγιο αφορούν την ενημέρωση των συμμετεχόντων γύρω από την καταστροφή των εβραϊκών κοινοτήτων του Έβρου, ενώ μία σύνθετη ερώτηση με δώδεκα υπο-ερωτήσεις αφορά την ενημέρωσή τους γύρω από την ευρωπαϊκή πτυχή της γενοκτονίας. Τέλος, πέντε πρόσθετες ερωτήσεις εστιάζουν στις επιρροές που δέχθηκαν οι ερωτώμενοι από τον θεσμό της εκπαίδευσης στο πλαίσιο της ευαισθητοποίησής τους γύρω από τον αντισημιτισμό και το Ολοκαύτωμα (ιστορικό ευαισθητοποίησης).

Η έννοια της ενημερότητας γύρω από την τοπική πτυχή (Ορεστιάδα, Διδυμότειχο, Σουφλί, Αλεξανδρούπολη) αναφέρεται στην εκτίμηση των ίδιων των συμμετεχόντων για το επίπεδο της ενημέρωσης που διαθέτουν γύρω από την καταστροφή των εβραϊκών κοινοτήτων των παραπάνω περιοχών κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Η έννοια αυτή καθίσταται λειτουργικά κατάλληλη για την άντληση έγκυρων εμπειρικών δεδομένων μέσω της εξής ερώτησης:

«Με βάση τα όσα έχεις διαβάσει, δει ή ακούσει μέχρι τώρα για τη γενοκτονία των Εβραίων από το ναζιστικό καθεστώς (Ολοκαύτωμα) θεωρείς ότι έχεις καλή ενημέρωση για τα παρακάτω γεγονότα;»
[περίπτωση Ορεστιάδας, περίπτωση Διδυμότειχου, περίπτωση Σουφλίου, περίπτωση Αλεξανδρούπολης].

Για την αξιολόγηση της ενημερότητας των συμμετεχόντων γύρω από τις τέσσερις τοπικές πτυχές της γενοκτονίας στην περιοχή του Έβρου χρησιμοποιήθηκε κλίμακα τύπου Likert με πέντε διαβαθμισμένα σημεία ως προς το επίπεδο ενημερότητας με τις εξής αντιστοιχίσεις τιμών της κλίμακας και καταστάσεων ενημέρωσης: 1=πολύ καλή, 2=καλή, 3=μέτρια, 4=όχι καλή, 5=καθόλου καλή). Η έννοια της ενημερότητας γύρω από την ευρωπαϊκή πτυχή της γενοκτονίας αναφέρεται στην ενημέρωση που εκτιμούν ότι έχουν οι συμμετέχοντες για το γενικότερο πλαίσιο μέσα στο οποίο σχεδιάστηκε και εκτελέστηκε η γενοκτονία σε άλλες χώρες της Ευρώπης, Δυτικής και Ανατολικής. Ο λειτουργικός ορισμός της έννοιας αυτής περιλαμβάνει την ενημέρωση που οι ερωτώμενοι εκτιμούν ότι διαθέτουν σε μια σειρά θεμάτων με τη βοήθεια δώδεκα επί μέρους δεικτών της ευρωπαϊκής διάστασης της γενοκτονίας, όπως συγκεκριμένες χώρες στις οποίες υλοποιήθηκε η «τελική λύση», τόποι εξόντωσης αλλά και κεντρικά επεισόδια στη φάση του σχεδιασμού της ναζιστικής πολιτικής για την εξόντωση των Εβραίων της Ευρώπης. Η γενική ερώτηση με την οποία εισάγονται οι δώδεκα επί μέρους ερωτήσεις είναι η εξής:

«Με βάση τα όσα έχεις διαβάσει, δει ή ακούσει μέχρι τώρα για τη γενοκτονία των Εβραίων από το ναζιστικό καθεστώς (Ολοκαύτωμα) θεωρείς ότι έχεις καλή ενημέρωση για τα παρακάτω γεγονότα;»
[ακολουθούν δώδεκα επί μέρους θέματα-ερωτήσεις].

Τα θέματα για τα οποία οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν αν έχουν ενημέρωση και σε ποιο βαθμό ήταν η γενοκτονία γενικά, η γενοκτονία σε χώρες όπως η Γερμανία, η Πολωνία, η Γαλλία και η Ιταλία, τα στρατόπεδα εξόντωσης Άουσβιτς, Τρεμπλίνκα, Σόμπιμπορ, Κέλμνο, Μπέλζεκ και Μαϊντάνεκ, καθώς και ο τόπος όπου αποφασίστηκε επισήμως η «τελική λύση» στο προάστιο Βάνζεε του Βερολίνου στις 20.1.1942. Τα πέντε σημεία της κλίμακας στην οποία καταγράφηκαν οι απαντήσεις αντιστοιχούν σε διαβαθμίσεις της ενημέρωσης σε κλίμακα τύπου Likert πέντε σημείων (1=πολύ καλή, 2=καλή, 3=μέτρια, 4=όχι καλή, 5=καθόλου καλή). Όπως η αξιολόγηση της ενημέρωσης για την τοπική πτυχή, η αξιολόγηση για την ενημέρωση γύρω από την ευρωπαϊκή διάσταση της γενοκτονίας δεν αντανάκλα μια «αντικειμενική» αποτίμηση γνώσεων, αλλά την εκτίμηση των ίδιων των υποκειμένων για τον βαθμό ενημέρωσης που διαθέτουν γύρω από τα θέματα αυτά (αυτο-αναφορική αξιολόγηση).

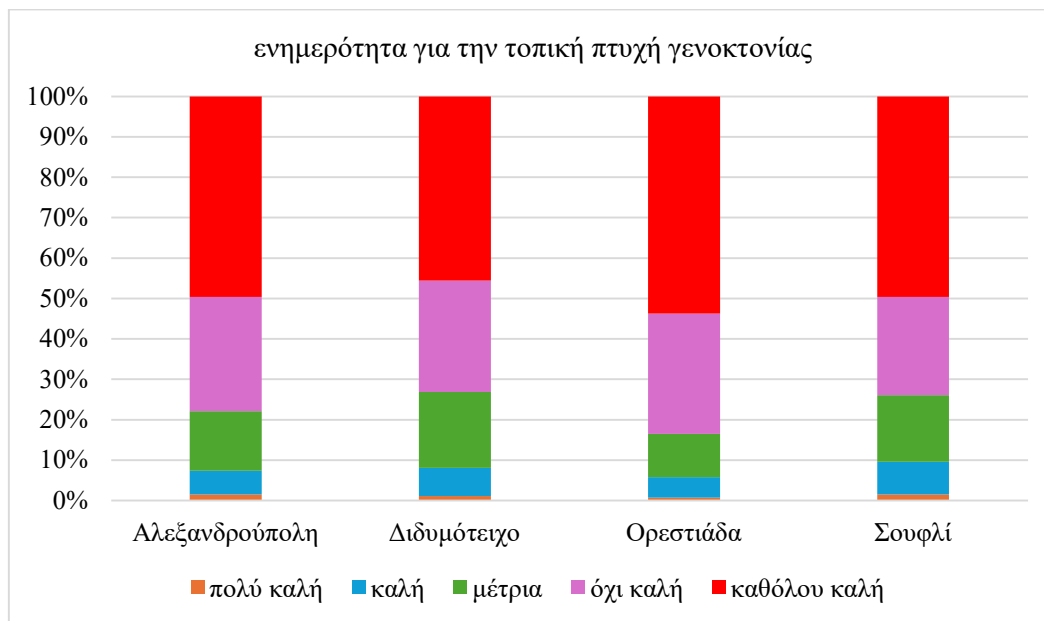
Η έννοια του *ιστορικού ενημερότητας* αφορά, όπως σημειώσαμε ήδη, τις επιρροές που έχουν δεχθεί οι συμμετέχοντες εντός του εκπαιδευτικού θεσμού, από την δευτεροβάθμια μέχρι την τριτοβάθμια εκπαίδευση, με στόχο την ευαισθητοποίησή τους γύρω από τα ζητήματα της γενοκτονίας και του αντισημιτισμού. Οι επιρροές αυτές αναφέρονται σε μαθήματα, σχολικές εκδηλώσεις, και επισκέψεις σε μνημονικούς τόπους που σχετίζονται με το Ολοκαύτωμα ή σε συναγωγές. Πιο συγκεκριμένα, οι ερωτήσεις που καταγράφουν τις εν λόγω επιρροές είναι οι εξής:

- Έχουν γίνει στο Γυμνάσιο ή το Λύκειο όπου φοιτούσες εκδηλώσεις αφιερωμένες στη γενοκτονία των Εβραίων από τους Ναζί;
- Σας έχουν μιλήσει σε κάποιο μάθημα στο Γυμνάσιο ή το Λύκειο οι καθηγητές σου για τη γενοκτονία των Εβραίων;
- Όταν φοιτούσες στο Γυμνάσιο ή στο Λύκειο έχει επισκεφθεί ποτέ η τάξη σου ή το σχολείο κάποια εβραϊκή συναγωγή;
- Όταν φοιτούσες στο Γυμνάσιο ή στο Λύκειο έχει επισκεφθεί ποτέ η τάξη σου ή το σχολείο κάποιο άλλο εβραϊκό μνημείο;
- Έχεις παρακολουθήσει στο πανεπιστήμιο κάποιο μάθημα σχετικό με τη γενοκτονία των Εβραίων;

Οι επιλογές απάντησης στα παραπάνω ερωτήματα ήταν τρεις: ναι, όχι, δεν θυμάμαι. Από τις τρεις πιθανές απαντήσεις η πρώτη συνιστά θετική επιλογή. Για κάθε συμμετέχοντα υπολογίστηκε το πλήθος των θετικών απαντήσεων στα παραπάνω πέντε ερωτήματα. Έτσι για κάθε άτομο προέκυψε μια ορισμένη τιμή σε μια κλίμακα που εκτείνεται από το 0 (καμία θετική απάντηση) μέχρι το 5 (πέντε θετικές απαντήσεις). Στη σύνθετη αυτή μεταβλητή που δημιουργήθηκε με τον παραπάνω τρόπο κάποιος θεωρείται ότι έχει πλούσιο ιστορικό ευαισθητοποίησης όταν η τιμή στην παραπάνω κλίμακα βρίσκεται κοντά στο 5, ενώ τιμές κοντά στο 0 παραπέμπουν σε φτωχό ιστορικό ευαισθητοποίησης.

2.2. Η ορατότητα της καταστροφής των εβραϊκών κοινοτήτων του Έβρου

Η κατανομή των ποσοστών με τα οποία οι συμμετέχοντες αξιολογούν την ενημερότητά τους γύρω από την καταστροφή των τεσσάρων εβραϊκών κοινοτήτων στην περιοχή του Έβρου απεικονίζεται στο γράφημα που ακολουθεί:

Γράφημα 1 Ενημερότητα για την τοπική πτυχή (κατανομή ποσοστών στην κλίμακα)

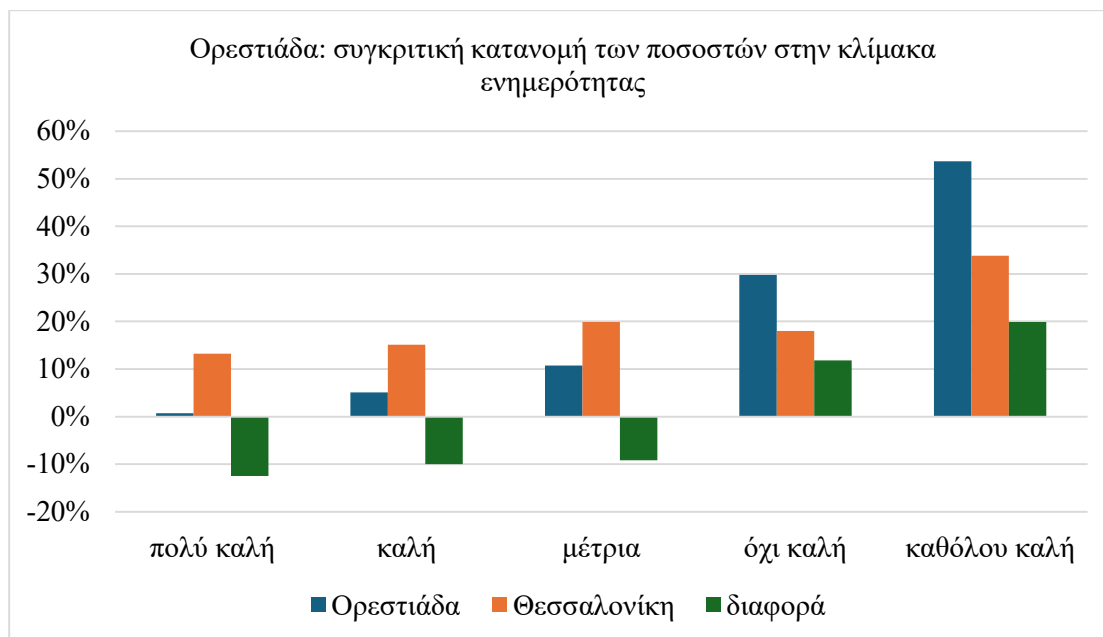
Από το γράφημα προκύπτει ότι το αθροιστικό ποσοστό για τις τρεις πρώτες τιμές της κλίμακας (πολύ καλή, καλή, μέτρια) κινείται σε χαμηλά επίπεδα και σε όλες τις περιπτώσεις είναι κάτω από το 30%. Μάλιστα για τις δύο πρώτες τιμές της κλίμακας (πολύ καλή, καλή ενημέρωση) το ποσοστό και στις τέσσερις περιπτώσεις κινείται κάτω από το 10%. Αντίθετα, το αθροιστικό ποσοστό για τις δύο τελευταίες τιμές (όχι καλή, καθόλου καλή) υπερβαίνει σε όλες τις περιπτώσεις το 70%. Αν θεωρήσουμε ότι στην πεντάβαθμη κλίμακα το «ουδέτερο σημείο» (midpoint) είναι το 2,5, ο πίνακας που ακολουθεί δείχνει ότι για κάθε μία από τις τέσσερις περιπτώσεις χωριστά, η μέση τιμή της κλίμακας κινείται στην περιοχή της χαμηλής ενημερότητας.

Πίνακας 1 Στατιστικοί δείκτες τοπικής ενημερότητας για τη γενοκτονία στην περιοχή του Έβρου

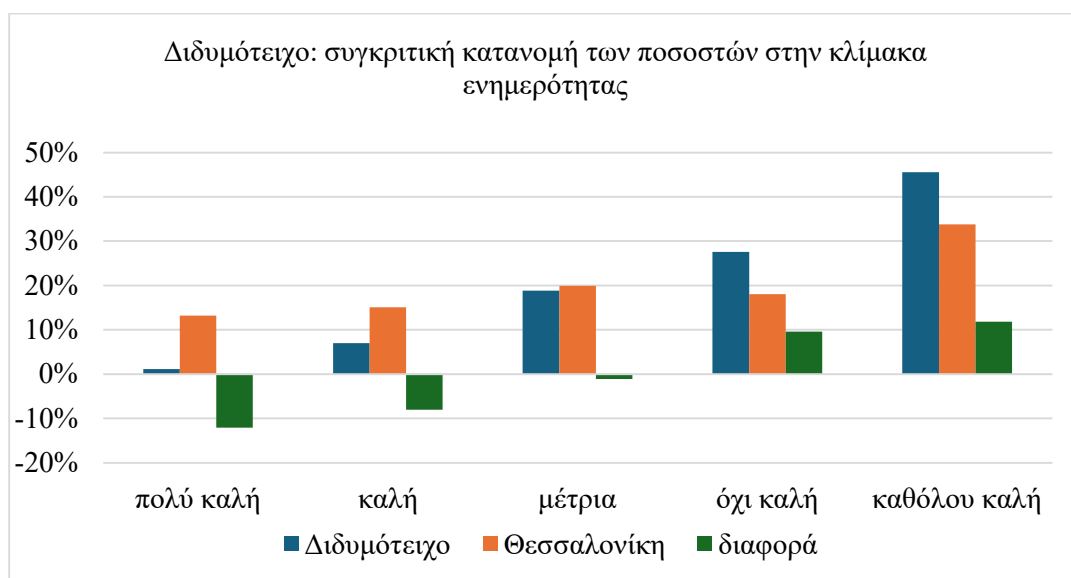
τόπος	<i>N</i>	μέση τιμή	διάμεσος	δεσπόζουσα	τυπική απόκλιση	ελάχιστη	μέγιστη
Ορεστιάδα	272	4,31	5	5	0,91	1	5
Διδυμότειχο	272	4,1	4	5	1,01	1	5
Σουφλί	272	4,13	4	5	1,05	1	5
Αλεξανδρούπολη	272	4,19	4	5	0,99	1	5

Η μέση τιμή ενημερότητας συνολικά και για τις τέσσερις περιπτώσεις είναι 4,18, πράγμα που σημαίνει ότι για τους συμμετέχοντες η γενοκτονία των Εβραίων της περιοχής του Έβρου έχει ιδιαίτερα χαμηλή «ορατότητα» στο γνωστικό τους ορίζοντα.

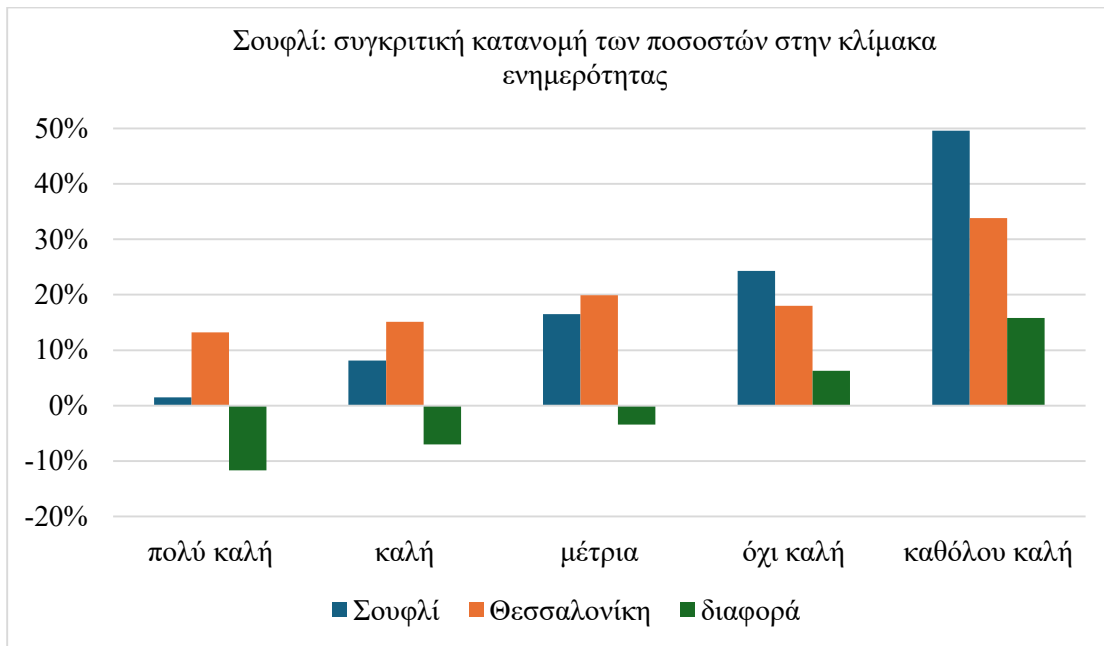
Ένας τρόπος να αντιληφθεί κανείς την ορατότητα μιας συγκεκριμένης τοπικής πτυχής του Ολοκαυτώματος είναι να την συγκρίνει με την κυρίαρχη πτυχή εντός της Ελλάδας, και στην περίπτωσή μας με την πτυχή της καταστροφής της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Τα γραφήματα που ακολουθούν απεικονίζουν συγκριτικά την κατανομή των ποσοστών στα πέντε σημεία της κλίμακας αποτίμησης της ενημερότητας για κάθε τόπο της περιοχής του Έβρου χωριστά σε σύγκριση με τα αντίστοιχα της Θεσσαλονίκης καθώς και τη διαφορά μεταξύ των δύο για κάθε σημείο της ίδιας κλίμακας:

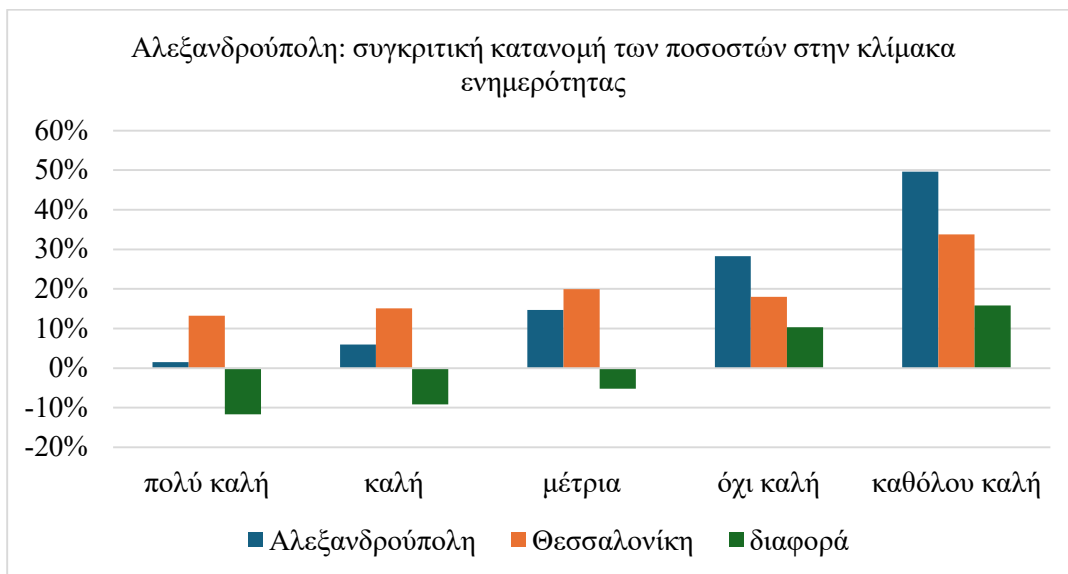
Γράφημα 2 Σύγκριση της ενημερότητας για τις περιπτώσεις Ορεστιάδας – Θεσσαλονίκης

Γράφημα 3 Σύγκριση της ενημερότητας για τις περιπτώσεις Διδυμοτείχου–Θεσσαλονίκης

Γράφημα 4 Σύγκριση της ενημερότητας για τις περιπτώσεις Σουφλί–Θεσσαλονίκη

Γράφημα 5 Σύγκριση της ενημερότητας για τις περιπτώσεις Αλεξανδρούπολη–Θεσσαλονίκη

Και στις τέσσερις περιπτώσεις η κατανομή των ποσοστών στην κλίμακα ενημερότητας για την τοπική πτυχή δείχνει μεγάλες διαφορές μεταξύ της πτυχής αναφοράς (Θεσσαλονίκη) και της τοπικής πτυχής (Έβρος). Στη θετική πλευρά της κλίμακας (τιμές 1 και 2) οι διαφορές με τη Θεσσαλονίκη είναι αρνητικές, ενώ στην αρνητική (τιμές 4 και 5) οι διαφορές είναι θετικές. Στο μέσον της κλίμακας (τιμή 3) η διαφορά είναι η μικρότερη και είναι επίσης αρνητική.

2.3. Ενημερότητα γύρω από την κεντρική (ευρωπαϊκή) πτυχή της γενοκτονίας

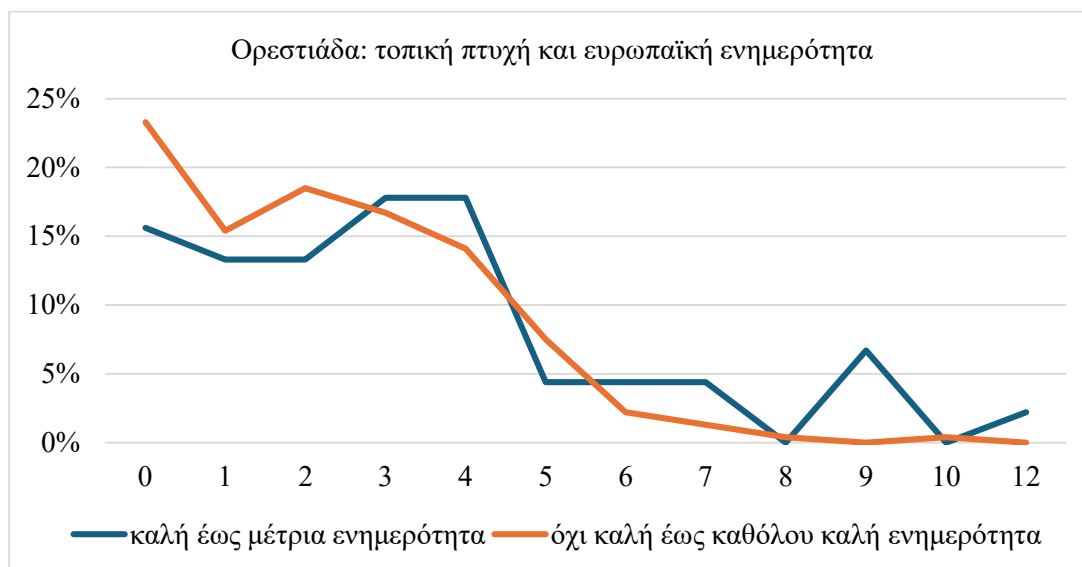
Όπως ήδη σημειώσαμε, η αξιολόγηση εκ μέρους των συμμετεχόντων της ενημερότητας για την κεντρική πτυχή του Ολοκαυτώματος (ευρωπαϊκή πτυχή) πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια δώδεκα υποερωτήσεων στις οποίες η απάντηση καταγράφηκε με τη βοήθεια της ίδιας κλίμακας που

χρησιμοποιήθηκε για την αποτίμηση της ενημερότητας για τις τοπικές πτυχές της γενοκτονίας. Οι στατιστικοί δείκτες για κάθε μία από τις ερωτήσεις αυτές στην κλίμακα των πέντε σημείων είναι οι εξής:

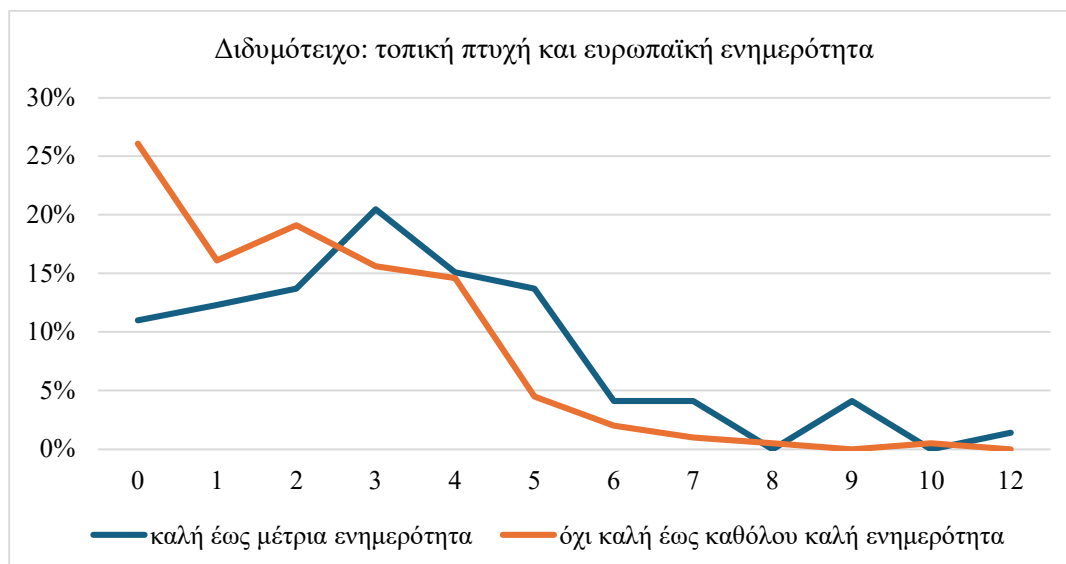
Πίνακας 2 Στατιστικοί δείκτες για την ευρωπαϊκή πτυχή της γενοκτονίας

θέμα	N	μέση τιμή	δεσπόζουσα	διάμεσος	τυπική απόκλιση	ελάχιστη	μέγιστη
γενοκτονία	272	2,35	2	2	1,13	1	5
Πολωνία	272	3,42	4	5	1,34	1	5
Γερμανία	272	2,97	3	3	1,37	1	5
Γαλλία	272	3,90	4	5	1,09	1	5
Ιταλία	272	3,92	4	5	1,11	1	5
Αουσβιτς	272	2,18	2	1	1,22	1	5
Μαϊντάνεκ	272	4,30	5	5	,92	1	5
Μπέλζεκ	272	4,30	5	5	,89	1	5
Τρεμπλίνκα	272	4,33	5	5	,89	1	5
Σόμπιμπορ	272	4,36	5	5	,89	1	5
Κέλμνο	272	4,40	5	5	,82	1	5
Βάνζεε	272	4,42	5	5	,88	1	5

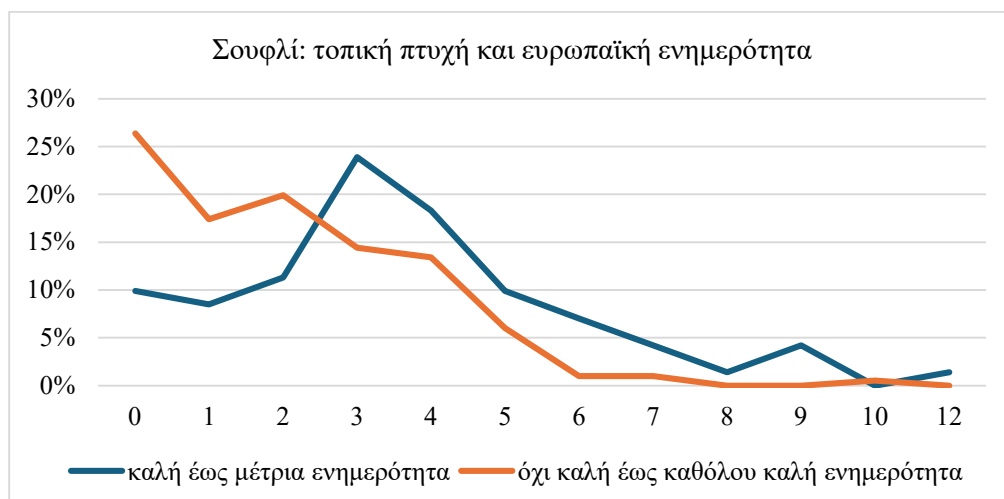
Όπως παρατηρούμε στον πίνακα, το θέμα που εμφανίζει τη μεγαλύτερη ορατότητα είναι το *Αουσβιτς* με μέση τιμή 2,18 στην πεντάβαθμη κλίμακα, ακολουθούμενο από τη γενοκτονία εν γένει και τη γενοκτονία στη Γερμανία. Σε όλες τις υπόλοιπες περιπτώσεις η ενημερότητα αξιολογείται από τους ίδιους τους συμμετέχοντες ως χαμηλή (3,4 μέχρι 4,42). Ένας εναλλακτικός τρόπος αποτίμησης του επιπέδου ενημερότητας για την ευρωπαϊκή πτυχή της γενοκτονίας ήταν να δημιουργηθεί μια ενιαία μεταβλητή δεκατριών σημείων για την ενημερότητα στην ευρωπαϊκή διάσταση της γενοκτονίας μέσω του υπολογισμού για κάθε ερωτώμενο της απόλυτης συχνότητας με την οποία επιλέγει για την απάντησή του τις τιμές 1 ή 2 της κλίμακας (πολύ καλή, καλή ενημέρωση) και στα δώδεκα θέματα. Στη συνέχεια υπολογίστηκε το ποσοστό με το οποίο εμφανίζονται οι τιμές αυτές (0 - η θεωρητικά ελάχιστη - έως 12 - η θεωρητικά μέγιστη) για κάθε μία από τις δύο κατηγορίες επιπέδου ενημερότητας στην τοπική πτυχή (υψηλό / χαμηλό επίπεδο). Τα γραφήματα που ακολουθούν απεικονίζουν για κάθε μία από τις τέσσερις περιπτώσεις της περιοχής Έβρου την κατανομή των ποσοστών στην κλίμακα ενημερότητας των 13 σημείων σχετικά με την ευρωπαϊκή πτυχή του Ολοκαυτώματος:

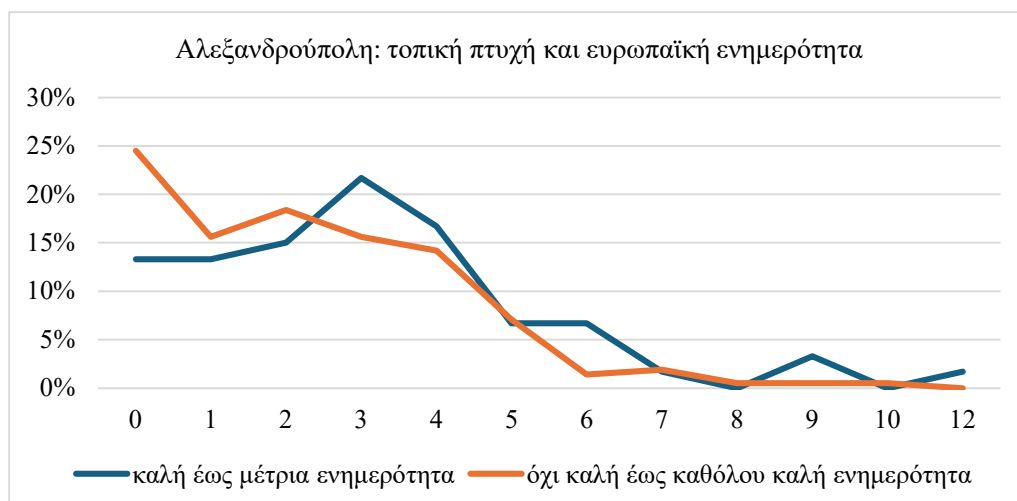
Γράφημα 6 Ενημερότητα για την Ορεστιάδα και ενημερότητα για την ευρωπαϊκή πτυχή

Γράφημα 7 Ενημερότητα για το Διδυμότειχο και ενημερότητα για την ευρωπαϊκή πτυχή

Γράφημα 8 Ενημερότητα για το Σουφλί και ενημερότητα για την ευρωπαϊκή πτυχή

Γράφημα 9 Ενημερότητα για την Αλεξανδρούπολη και ενημερότητα για την ευρωπαϊκή πτυχή

Από τη μελέτη των γραφημάτων προκύπτουν δύο βασικά συμπεράσματα: πρώτον ότι τα ποσοστά με τα οποία οι συμμετέχοντες δηλώνουν ότι διαθέτουν πολύ καλή ή καλή ενημέρωση για περισσότερα από τέσσερα θέματα (από τα δώδεκα συνολικά) που σχετίζονται με την ευρωπαϊκή πτυχή της γενοκτονίας είναι εξαιρετικά χαμηλά και για τις δύο ομάδες και, δεύτερον, ότι τα ποσοστά της ομάδας χαμηλού επιπέδου ενημερότητας στην τοπική πτυχή εμφανίζονται να είναι και στις τέσσερις περιπτώσεις πιο χαμηλά από τα αντίστοιχα της ομάδας που κινείται σε υψηλό επίπεδο ενημερότητας στην τοπική πτυχή. Προκειμένου να ελεγχθεί αν η διαφορά αυτή αποδεικνύεται στατιστικά σημαντική υπολογίστηκαν οι μέσοι όροι για κάθε μία από τις δύο ομάδες για τις τέσσερις τοπικές περιπτώσεις. Ο πίνακας που ακολουθεί απεικονίζει τους στατιστικούς δείκτες αυτής της επεξεργασίας:

Πίνακας 3 Στατιστικοί δείκτες της ενημερότητας για την ευρωπαϊκή πτυχή σε συνάρτηση με το επίπεδο ενημερότητας στην τοπική πτυχή (Εβρος)

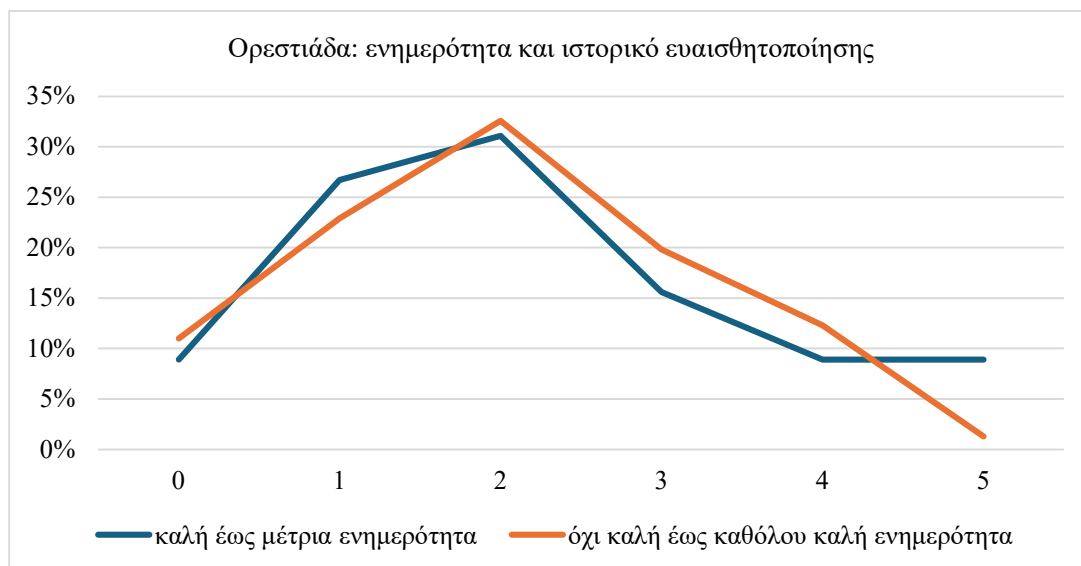
τοπική πτυχή	επίπεδο ενημερότητας	μέση τιμή	διάμεσος	τυπική απόκλιση	ελάχιστη	μέγιστη
Ορεστιάδα	υψηλό	3,31	3	2,795	0	12
	χαμηλό	2,27	2	1,887	0	10
Διδυμότειχο	υψηλό	3,37	3	2,424	0	12
	χαμηλό	2,10	2	1,853	0	10
Σουφλί	υψηλό	3,63	3	2,433	0	12
	χαμηλό	2,02	2	1,786	0	10
Αλεξανδρούπολη	υψηλό	3,10	3	2,413	0	12
	χαμηλό	2,25	2	1,962	0	10
Συνολικά		2,44	2	2,095	0	12

Ο μέσος αριθμός θεμάτων για τα οποία οι συμμετέχοντες εκτιμούν ότι διαθέτουν πολύ καλή έως καλή ενημερότητα γύρω από την ευρωπαϊκή διάσταση της γενοκτονίας είναι 2,44. Η τιμή αυτή διαφοροποιείται ανάλογα με το επίπεδο ενημερότητας των συμμετεχόντων γύρω από την τοπική πτυχή (πολύ καλή έως μέτρια /όχι καλή έως καθόλου καλή). Σε όλες τις περιπτώσεις η μέση τιμή όσων κινούνται στο επίπεδο υψηλής ενημερότητας στην τοπική πτυχή εμφανίζουν υψηλότερους δείκτες ενημερότητας στην ευρωπαϊκή πτυχή της γενοκτονίας. Ο έλεγχος της διαφοράς των μέσων όρων με τη βοήθεια του Student's t-test για δύο ανεξάρτητα δείγματα έδειξε ότι σε όλες τις περιπτώσεις η διαφορά είναι στατιστικά σημαντική στο επίπεδο σφάλματος 5% (Ορεστιάδα: $t=3,098$, $df=270$, $p=0,002$, Διδυμότειχο: $t=4,59$, $df=270$, $p<0,001$, Σουφλί: $t=5,920$, $df=270$, $p<0,001$, Αλεξανδρούπολη: $t=2,794$,

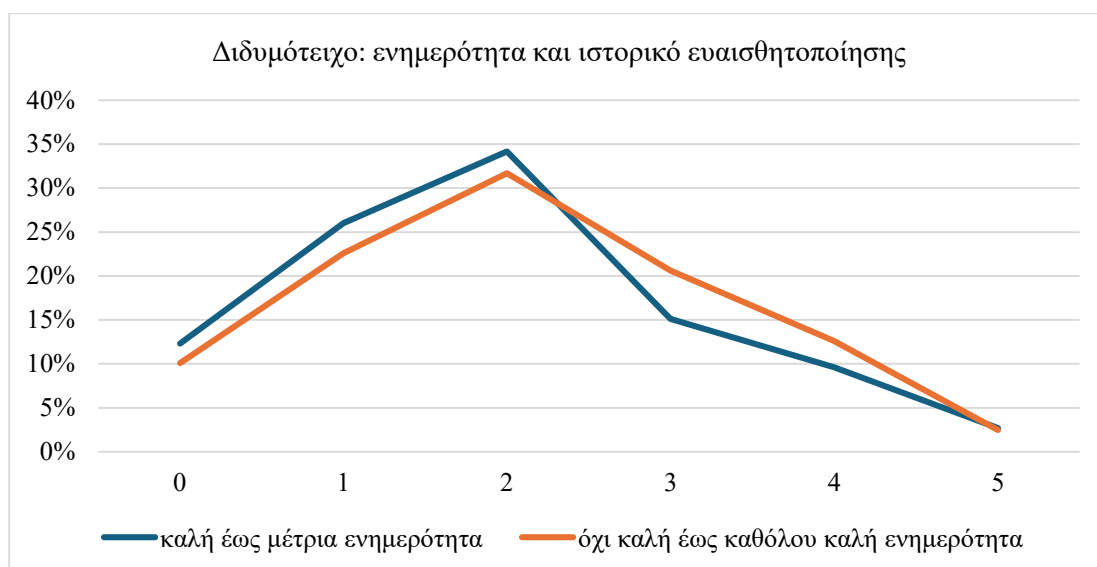
df=270, p=0,006). Αυτό σημαίνει ότι άτομα που εκτιμούν ότι διαθέτουν καλή ενημέρωση για την καταστροφή των εβραϊκών κοινοτήτων της Ορεστιάδας, του Διδυμοτείχου, του Σουφλίου και της Ορεστιάδας τείνουν να εκτιμούν ότι διαθέτουν επίσης καλή ενημέρωση για την ευρωπαϊκή πτυχή της γενοκτονίας.

2.4. Ιστορικό ευαισθητοποίησης γύρω από τη γενοκτονία και τον αντισημιτισμό

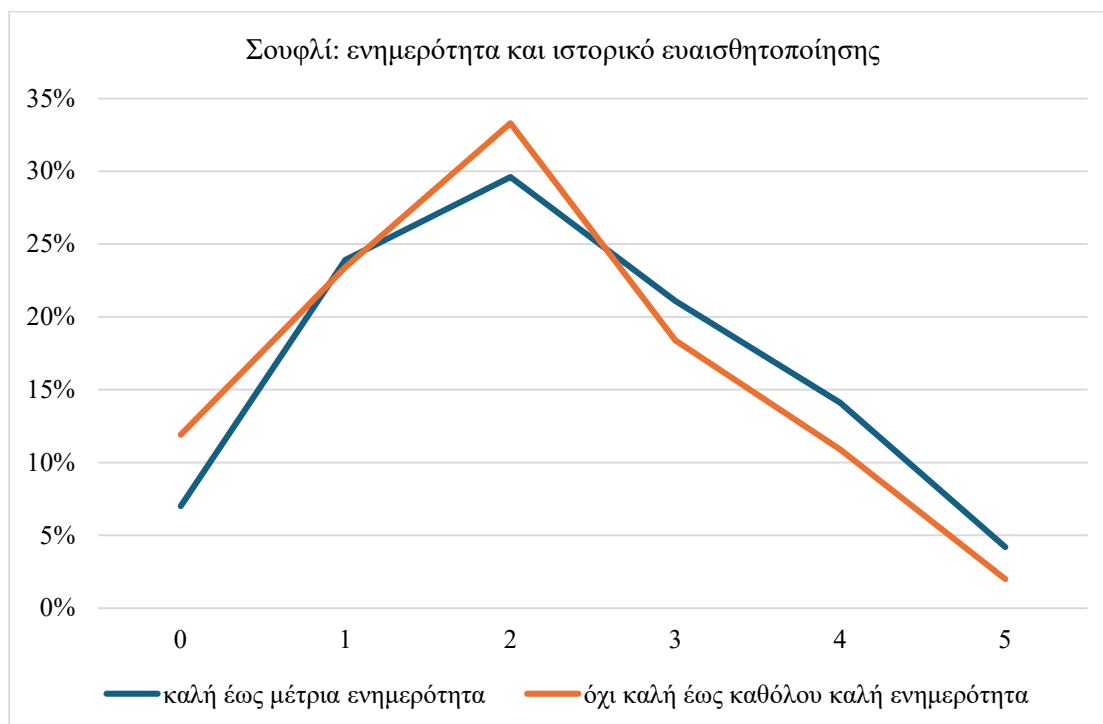
Όπως ήδη προαναφέρθηκε, ως ιστορικό ευαισθητοποίησης ορίζεται στην παρούσα εργασία το σύνολο των επιρροών που δηλώνουν ότι δέχθηκαν οι συμμετέχοντες εκ μέρους του σχολείου (με την ευρύτερη έννοια) πάνω σε ζητήματα αντισημιτισμού και καλλιέργειας της ιστορικής μνήμης του Ολοκαυτώματος. Με τη συμπύκνωση των απαντήσεων στις πέντε επί μέρους ερωτήσεις αυτής της ενότητας στην ενιαία σύνθετη μεταβλητή *ιστορικό ευαισθητοποίησης* είχαμε τη δυνατότητα να υπολογίσουμε την κατανομή των συχνοτήτων των τιμών της νέας μεταβλητής (0 έως 5). Τιμές κοντά στο 0 σημαίνουν φτωχό ιστορικό ευαισθητοποίησης, ενώ τιμές κοντά στο 5 σημαίνουν το αντίθετο. Η κατανομή συχνοτήτων των τιμών της κλίμακας *ιστορικό ευαισθητοποίησης* ανά τόπο, διαφοροποιημένη ανά επίπεδο ενημερότητας στην τοπική πτυχή, απεικονίζεται στα γραφήματα που ακολουθούν:

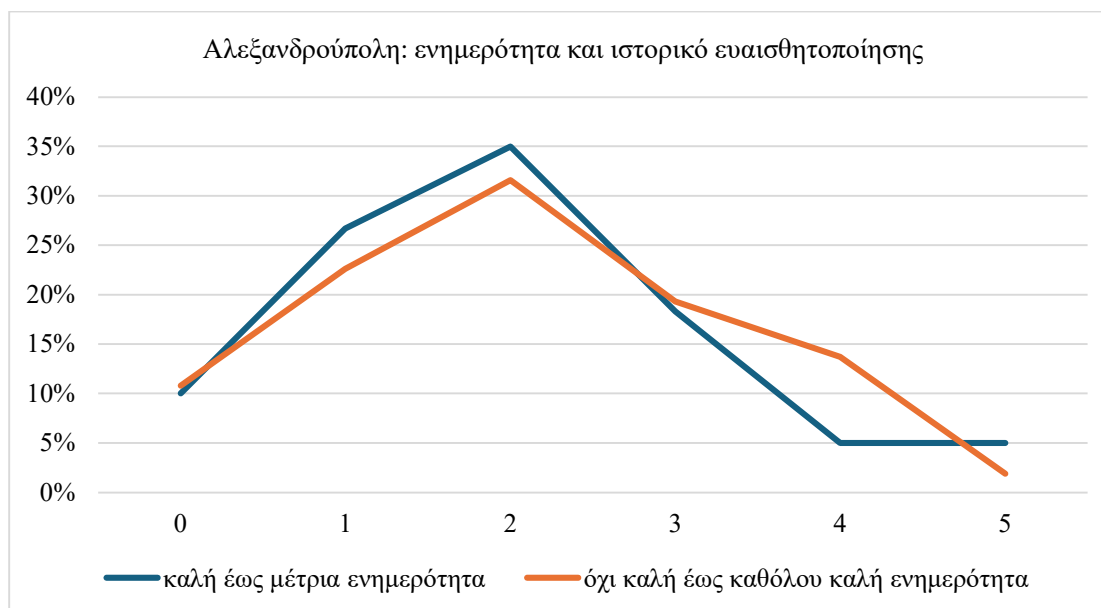
Γράφημα 10 Επίπεδο ενημερότητας για την Ορεστιάδα και ιστορικό ευαισθητοποίησης

Γράφημα 11 Επίπεδο ενημερότητας για το Διδυμότειχο και ιστορικό ευαισθητοποίησης

Γράφημα 12 Επίπεδο ενημερότητας για το Σουφλί και ιστορικό ευαισθητοποίησης

Γράφημα 13 Επίπεδο ενημερότητας για την Αλεξανδρούπολη και ιστορικό ευαισθητοποίησης

Από τη μελέτη των τεσσάρων γραφημάτων προκύπτει ότι τα ποσοστά των συμμετεχόντων που σημειώνουν τιμές μεγαλύτερες του 3 στην κλίμακα είναι και στις τέσσερις περιπτώσεις χαμηλότερα από το 20%. Αυτό σημαίνει ότι ακόμη και αν αφήσει κανείς κατά μέρος την ποιοτική διάσταση των επιρροών, η ποσοτική διάσταση και μόνον φανερώνει ότι το ιστορικό ευαισθητοποίησης μέσω επιρροών του θεσμού της εκπαίδευσης γύρω από ζητήματα αντισημιτισμού και προώθησης της κουλτούρας μνήμης για το Ολοκαύτωμα απέχει πολύ από αυτό που θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ικανοποιητικό.

Στη συνέχεια υπολογίστηκε για κάθε έναν από τους τέσσερις τόπους η μέση τιμή του ιστορικού ευαισθητοποίησης για κάθε ομάδα που προέκυψε από τη διάκριση των επιπέδων ενημερότητας στην τοπική πτυχή. Οι στατιστικοί δείκτες για το ιστορικό ευαισθητοποίησης ανά τόπο και ανά επίπεδο ενημερότητας στην τοπική πτυχή παρουσιάζονται στον πίνακα που ακολουθεί:

Πίνακας 4 Στατιστικοί δείκτες για τη μεταβλητή «ιστορικό ευαισθητοποίησης» ανά τόπο και επίπεδο ενημερότητας στην τοπική πτυχή

τόπος	επίπεδο ενημερότητας	μέση τιμή	διάμεσος	τυπική απόκλιση	ελάχιστη	μέγιστη
Ορεστιάδα	υψηλό	2,16	2	1,40	0	5
	χαμηλό	2,04	2	1,22	0	5
Διδυμότειχο	υψηλό	1,92	2	1,24	0	5
	χαμηλό	2,11	2	1,25	0	5
Σουφλί	υψηλό	2,24	2	1,28	0	5
	χαμηλό	1,99	2	1,23	0	5
Αλεξανδρούπολη	υψηλό	1,97	2	1,23	0	5
	χαμηλό	2,08	2	1,25	0	5
Σύνολο		2,06	2	1,25	0	5

Από τον παραπάνω πίνακα συνάγεται ότι η μέση τιμή για το πλήθος των θετικών απαντήσεων που δίνουν οι συμμετέχοντες στις πέντε ερωτήσεις συνολικά βρίσκεται κοντά στο 2. Αυτό σημαίνει ότι από τους πέντε τύπους επιρροών που θεωρητικά δεσμεύεται να ασκήσει ο θεσμός της εκπαίδευσης στη νέα γενιά σχετικά με τον αντισημιτισμό και το Ολοκαύτωμα φτάνουν στους αποδέκτες κατά μέσον όρο

μόνο δύο, ενώ τα υπόλοιπα 3/5 των επιρροών αυτών, δηλαδή γύρω στο 60%, φαίνεται να μη βρίσκουν τον αποδέκτη τους.

Για τον έλεγχο της διαφοράς που καταγράφεται στην κλίμακα του ιστορικού ευαισθητοποίησης μεταξύ των δύο επιπέδων ενημερότητας στην τοπική πτυχή της γενοκτονίας (υψηλό / χαμηλό) ακολουθήθηκε η ίδια διαδικασία σύγκρισης των μέσων όρων των δύο ομάδων μέσω του Student's t-test για δύο ανεξάρτητα δείγματα. Και στις τέσσερις περιπτώσεις οι αποστάσεις των μέσων όρων κάθε ομάδας από τη γενική μέση τιμή είναι μικρές και επομένως δεν οδηγούν σε στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις σε επίπεδο σημαντικότητας 0,05 (Ορεστιάδα: $t=0,562$, $df=270$, $p=0,575$, Διδυμότειχο: $t=1,641$, $df=270$, $p=0,102$, Σουφλί: $t=-0,336$, $df=270$, $p=0,737$, Αλεξανδρούπολη: $t=1,515$, $df=270$, $p=0,131$). Αυτό σημαίνει ότι το ιστορικό ευαισθητοποίησης δεν φαίνεται να συνδέεται με το επίπεδο ενημερότητας που διαθέτουν οι συμμετέχοντες ως προς την τοπική πτυχή της γενοκτονίας. Η καλύτερη ενημέρωση που έχουν κάποιοι από τους συμμετέχοντες σχετικά με την καταστροφή των εβραϊκών κοινοτήτων του Διδυμοτείχου, της Ορεστιάδας, του Σουφλίου και της Αλεξανδρούπολης δεν παραπέμπει σε ένα πλουσιότερο ιστορικό ευαισθητοποίησης των ατόμων αυτών μέσω του σχολείου. Ένα πρώτο συμπέρασμα από την απουσία σύνδεσης μεταξύ των δύο μεταβλητών είναι ότι η καλύτερη ενημέρωση που ορισμένοι από τους συμμετέχοντες εκτιμούν ότι διαθέτουν για την καταστροφή των εβραϊκών κοινοτήτων του Έβρου φαίνεται ότι οφείλεται σε άλλες πηγές επιρροής και όχι στο σχολείο.

3. Συμπεράσματα, συζήτηση και προτάσεις

Η ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων σε σχέση με την ορατότητα τεσσάρων τοπικών πτυχών του Ολοκαυτώματος στην ελληνική επικράτεια κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής (1943), οι οποίες είναι χαρακτηριστικές για την εφαρμογή της «τελικής λύσης» στην περιοχή του Έβρου, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ορατότητα των συμβάντων αυτών είναι πολύ περιορισμένη σε σύγκριση με την επιθυμητή στο πλαίσιο της ευαισθητοποίησης της νέας γενιάς γύρω από την εβραϊκή γενοκτονία και τον αντισημιτισμό μέσω του σχολικού θεσμού. Το ίδιο ισχύει και για την ενημερότητα γύρω από την ευρωπαϊκή πτυχή της γενοκτονίας, κάτι που είναι αναμενόμενο λόγω της περιθωριακής θέσης της γενοκτονίας τόσο στα Προγράμματα Σπουδών, όσο και στα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος της Ιστορίας. Οι νέοι εν δυνάμει λειτουργοί της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης οι οποίοι έχουν από πολύ καλή έως καλή ενημέρωση γύρω από την καταστροφή των εβραϊκών κοινοτήτων του Έβρου, αλλά και γύρω από την ευρωπαϊκή διάσταση της γενοκτονίας (Shoah) δεν είναι ο κανόνας, αλλά η εξαίρεση. Θετικό, όμως, μπορεί να θεωρηθεί το εύρημα ότι ο ποσοστό αυτών που ενδιαφέρονται να μάθουν περισσότερα για τον αντισημιτισμό και τη γενοκτονία υπερβαίνει το 78%.

Ένα δεύτερο συμπέρασμα στο οποίο μας οδηγεί η ανάλυση είναι ότι και στις τέσσερις περιπτώσεις η ενημερότητα για την καταστροφή των εβραϊκών κοινοτήτων του Έβρου κινείται σε χαμηλότερο επίπεδο σε σύγκριση με την αντίστοιχη ενημερότητα γύρω από την πτυχή αναφοράς, δηλαδή τη Θεσσαλονίκη. Λόγω του μεγέθους της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης που καταστράφηκε από το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς, αλλά και της δεσπόζουσας θέσης που καταλαμβάνει στον δημόσιο λόγο γύρω από τη γενοκτονία, η διαφορά αυτή είναι αναμενόμενη. Ωστόσο δεν είναι αποδεκτό για έναν εκπαιδευτικό που θα κληθεί να διαπαιδαγωγήσει τους μαθητές του πάνω σε ζητήματα αντισημιτισμού και γενοκτονίας να έχει περιορισμένο γνωστικό ορίζοντα σχετικά με το Ολοκαύτωμα επί ελληνικού εδάφους και να μην γνωρίζει ότι εκτός από τη Θεσσαλονίκη καταστράφηκαν την εποχή εκείνη στην Ελλάδα και δεκάδες άλλες εβραϊκές κοινότητες, μεταξύ αυτών οι τέσσερις ισραηλιτικές κοινότητες του Έβρου.

Το τρίτο συμπέρασμα είναι ότι η ενημερότητα γύρω από την τοπική πτυχή της γενοκτονίας συνδέεται και στις τέσσερις περιπτώσεις θετικά με την αντίστοιχη ενημερότητα γύρω από την κεντρική πτυχή, δηλαδή την ευρωπαϊκή διάσταση του Ολοκαυτώματος. Άτομα που έχουν καλή έως μέτρια ενημέρωση για την τοπική πτυχή, τείνουν να έχουν βελτιωμένη ενημέρωση για την ευρωπαϊκή διάσταση της γενοκτονίας.

Το τέταρτο συμπέρασμα στο οποίο οδηγούν τα εμπειρικά δεδομένα είναι ότι το ιστορικό ευαισθητοποίησης των συμμετεχόντων γύρω από τα ζητήματα του αντισημιτισμού και της γενοκτονίας

μέσω του σχολείου δεν είναι ικανοποιητικό, όταν η μέση τιμή θετικών απαντήσεων για τις πέντε σχετικές ερωτήσεις είναι 2,06, ενώ θα ανέμενε κανείς μια τιμή πιο κοντά στο 5, εφόσον εδώ και δύο δεκαετίες η 27^η Ιανουαρίου έχει ορισθεί επισήμως ως ημέρα μνήμης του Ολοκαυτώματος και κάθε χρόνο εκδίδονται εγκύκλιοι για την αξιοποίηση μέρους του σχολικού προγράμματος προκειμένου να καλλιεργηθεί η μνήμη της γενοκτονίας μέσα από διάφορες παιδαγωγικές δράσεις⁷.

Το τελευταίο συμπέρασμα στο οποίο οδηγεί η παρούσα μελέτη είναι ότι το ιστορικό ευαισθητοποίησης δεν φαίνεται να συνδέεται με τον βαθμό ενημερότητας γύρω από την τοπική πτυχή της γενοκτονίας. Αν όμως το συμβάν της καταστροφής των εβραϊκών κοινοτήτων του Έβρου μένει «αόρατο» όχι μόνο στις συνειδήσεις όσων εμφανίζουν φτωχό ιστορικό ευαισθητοποίησης, αλλά και σε εκείνους που εμφανίζουν ένα πλουσιότερο ιστορικό, προκύπτει ένα ερώτημα για την ποιότητα των επιρροών που ασκεί ο εκπαιδευτικός θεσμός προκειμένου να ευαισθητοποιήσει τη νέα γενιά γύρω από τα θέματα του αντισημιτισμού. Ευρήματα από τον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο παρόμοια με αυτά της παρούσας έρευνας εστιάζουν σε δύο παράγοντες σχετικά με την ερμηνεία της χαμηλής ορατότητας της γενοκτονίας στις συνειδήσεις των εκπαιδευτικών. Ο πρώτος αφορά την περιθωριακή θέση του φαινομένου του αντισημιτισμού στα Προγράμματα Σπουδών των μελλοντικών εκπαιδευτικών (Hale et al., 2023, σ. 59) και ο δεύτερος τον επετειακό χαρακτήρα των εκδηλώσεων μνήμης για τη γενοκτονία που δεν επιτρέπει την εμβάθυνση στα ιστορικά γεγονότα (Pearce, 2020, σ. 2020; Bourgeois, 2020, σ. 31). Ειδικά για την ελληνική περίπτωση θα μπορούσε κανείς να προσθέσει έναν ακόμη παράγοντα που ενδέχεται να μειώνει την ορατότητα, και συγκεκριμένα τη χρήση του ίδιου όρου (Ολοκαύτωμα) για τις σφαγές αμάχων σε πολλές περιοχές της χώρας κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, αλλά και για άλλα συμβάντα της νεοελληνικής Ιστορίας (Αντωνίου και συν. 2017, σ. 37).

Ένας από τους περιορισμούς της παρούσας έρευνας είναι ότι η αξιολόγηση της ενημερότητας των εν δυνάμει εκπαιδευτικών σχετικά με την ενημερότητα γύρω από την καταστροφή των εβραϊκών κοινοτήτων του Έβρου βασίζεται σε υποκειμενικές εκτιμήσεις των ίδιων των συμμετεχόντων και όχι σε «αντικειμενικούς» δείκτες γνώσεων γύρω από τα τραγικά συμβάντα που έλαβαν χώρα στην περιοχή του Έβρου την άνοιξη του 1943 με τη σύλληψη και μεταφορά του κύριου όγκου των Εβραίων της περιοχής μέσω Θεσσαλονίκης στο Άουσβιτς-Μπίρκενάου. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν η υποκειμενική αξιολόγηση της ενημερότητας οδηγεί σε υπερεκτίμηση ή υποεκτίμηση των πληροφοριών που διαθέτουν οι εν δυνάμει λειτουργοί της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης γύρω από το θέμα αυτό, αν και επιτρέπεται να εικάσουμε ότι είναι πολύ πιθανό να συμβαίνει το πρώτο. Μια μελλοντική έρευνα με ευρύτερο δείγμα από το σύνολο των Παιδαγωγικών Τμημάτων Δημοτικής Εκπαίδευσης στην οποία να συνδυάζεται η υποκειμενική αξιολόγηση της ενημερότητας μαζί με μια «αντικειμενική», μέσω ελέγχου γνώσεων και γενικότερης ενημέρωσης, ίσως έδινε μια πιο ολοκληρωμένη απάντηση στο ερώτημα για τα αίτια της χαμηλής ορατότητας. Ωστόσο σε μια εποχή όπου η ενημέρωση του εκπαιδευτικού για οποιαδήποτε πτυχή του Ολοκαυτώματος στην Ελλάδα είναι σχετικά εύκολη υπόθεση, αρκεί να υπάρχει ενδιαφέρον και στοιχειώδης ικανότητα αναζήτησης έγκυρων πηγών, αυτό που είναι σημαντικό δεν είναι μόνον η ενημερότητα, αλλά η επίγνωση του ατόμου αν τη διαθέτει ή όχι, καθώς και η διάθεση και το ενδιαφέρον να την αποκτήσει. Με βάση τα παραπάνω συμπεράσματα οι προτάσεις που απορρέουν από την παρούσα έρευνα εστιάζουν σε δύο σημεία.

Τα Προγράμματα Σπουδών των Τμημάτων στα οποία οι μελλοντικοί εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης λαμβάνουν την αρχική τους κατάρτιση είναι ανάγκη να εμπλουτιστούν με μαθήματα ή θεματικές ενότητες που αναφέρονται στον αντισημιτισμό και τη γενοκτονία. Τούτο δεν μπορεί να θεωρείται πολυτέλεια, όταν διαπιστώνουμε ότι πτυχές του Ολοκαυτώματος παραμένουν αόρατες σε πολλούς από αυτούς που στο άμεσο μέλλον θα κληθούν να διαπαιδαγωγήσουν τους μαθητές πάνω σε ζητήματα αντισημιτισμού και να καλλιεργήσουν τη μνήμη της γενοκτονίας, ειδικά σε μια περίοδο όπου ο αντισημιτισμός στην Ευρώπη εμφανίζει ανοδικές τάσεις. Διδακτικό και άλλο

⁷ Στις δράσεις αυτές συμπεριλαμβάνονται και μαθητικοί διαγωνισμοί με θέμα το Ολοκαύτωμα, βλ. <https://www.minedu.gov.gr/gepo-menu/dieythynsi-thrskftikis-ekpaidefsis-kai-diathrskftikon-sxeseon/tmima-thrskftikon-elftherton-kai-diathrskftikon-sxeseon/ekklisiastika-sxoleia-4/60218-29-11-24-mathitikos-diagonismos-dimiourgias-tainias-mikroy-mikous-vinteo-me-thema-to-olokaytoma-sti-sylogiki-mnimi-ton-ellinon-sxol-etous-2024-2025>.

κατάλληλο υλικό ευαισθητοποίησης υπάρχει ήδη (Σακκά, 2017; Λαδόπουλος, 2017; Λαδόπουλος, 2019)⁸, η χρήση του όμως προϋποθέτει ανάλογη διδακτική επάρκεια εκ μέρους του εκπαιδευτικού προσωπικού, αλλά ταυτόχρονα και ένα ευνοϊκό πλαίσιο σε επίπεδο Προγραμμάτων Σπουδών ειδικά του μαθήματος της Ιστορίας, όπως αυτό είχε δημιουργηθεί με τα Προγράμματα Σπουδών του 2019 τα οποία όμως καταργήθηκαν το 2020. Η επανεξέταση της απόφασης για την κατάργησή τους θα ήταν επομένως ένα θετικό βήμα, αν δεχθούμε ότι ο τρόπος που παρουσιάζεται η γενοκτονία στα Προγράμματα Σπουδών μπορεί να διαμορφώσει μια γενικότερη κουλτούρα Ολοκαυτώματος (Pearce, 2017, σ. 232).

Η ευαισθητοποίηση των μαθητών πάνω σε ζητήματα αντισημιτισμού και γενοκτονίας είναι ανάγκη να εκσυγχρονιστεί προς δύο κατευθύνσεις οι οποίες συμπληρώνουν η μία την άλλη. Η ευαισθητοποίηση δεν μπορεί να περιορίζεται στη φραστική καταδίκη του εθνικοσοσιαλισμού ως ιδεολογίας και την ηθική απαξίωση των προσώπων που συγκροτούσαν την ηγεσία του συγκεκριμένου καθεστώτος. Στην εξόντωση των Εβραίων της Ευρώπης συμμετείχαν πολλοί, χωρίς να ανήκουν στην ηγεσία του ναζιστικού κράτους, ούτε καν στα μεσαία ή κατώτερα στελέχη του καθεστώτος⁹. Αν δεν συζητηθεί στην τάξη το φαινόμενο του αντισημιτισμού, με τις ιστορικές και κοινωνικές του διαστάσεις, είναι αμφίβολο κατά πόσον οι μαθητές θα μπορέσουν να κατανοήσουν πώς ήταν δυνατόν να συντελεστεί ένα έγκλημα τέτοιων διαστάσεων. Όπως υποστηρίζει ένας από τους σημαντικότερους μελετητές του ρόλου της εκπαίδευσης στην προσπάθεια καταπολέμησης του αντισημιτισμού, ο Stuart Foster, η ευαισθητοποίηση της νέας γενιάς γύρω από τα ζητήματα της γενοκτονίας δεν μπορεί να συντελεστεί με παράκαμψη της ιστορικής γνώσης (Foster, 2020, σ. 33). Αλλά μια τέτοια συζήτηση στην τάξη προϋποθέτει γνώση την οποία πρέπει να διαθέτει ο εκπαιδευτικός. Η φάση της αρχικής κατάρτισης στα πανεπιστήμια είναι η καταλληλότερη για την απόκτηση αυτής της εξειδικευμένης γνώσης χωρίς την οποία η προσέγγιση της γενοκτονίας μέσω της εκπαίδευσης, όπως επισημαίνει ο Charman (2020, σ. 66) καθίσταται προβληματική. Προϋποθέτει, επίσης, Προγράμματα Σπουδών και σχολικά εγχειρίδια που τοποθετούν τη μαζική εξόντωση των Εβραίων της Ευρώπης μέσα στο κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο της εποχής και την συνδέουν με το φαινόμενο του αντισημιτισμού και τις επιπτώσεις του στις ζωές των μελών των Εβραίων της Γερμανίας πριν από την άνοδο των εθνικοσοσιαλιστών στην εξουσία (Foster & Karayani, 2017, σ. 323).

Ωστόσο από τη σκοπιά του μαθητή για να έχει η γνώση κάποιο ισχυρό αποτύπωμα στη συνείδηση, χρειάζεται και το βίωμα. Η ευαισθητοποίηση των μαθητών, επομένως, πρέπει να συνδυάζει γνώση και βίωμα¹⁰ μέσω της φυσικής παρουσίας σε μνημονικούς τόπους και σε τόπους με υψηλή συμβολική αξία, όταν αυτό είναι εφικτό. Τα πολυμεσικά κείμενα, η διαμεσολαβημένη εμπειρία με μνημονικούς τόπους και οι αφηγήσεις επιζώντων με τη βοήθεια των νέων τεχνολογιών μπορούν επίσης να φανούν χρήσιμα εργαλεία και δεν πρέπει να υποτιμούνται¹¹. Η φυσική παρουσία, όμως, σε μια συναγωγή, σε ένα εβραϊκό μνημείο ή σε μια πορεία που θυμίζει την πορεία των θυμάτων προς το σταθμό επιβίβασης των τρένων για το Άουσβιτς ή την πορεία από τη συνοικία προς τα σημεία συγκέντρωσης όπου περιμένουν τα στρατιωτικά οχήματα για τη μεταφορά στον επόμενο σταθμό, έχουν τη δική τους αξία ως πρακτικές δημιουργίες πρωτογενούς αυθεντικής βιοματικής εμπειρίας.

Τέλος, ως προς τις προτάσεις με αποδέκτες την εκπαιδευτική πολιτική και το σχολείο, αλλά και τους χώρους της αρχικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών, συνιστάται να δίνεται περισσότερος σχολικός χρόνος σε ζητήματα αντισημιτισμού και γενοκτονίας στο πλαίσιο μιας διαθεματικής και

⁸Βλέπε επίσης <https://education.jewishmuseum.gr/category/ekpaideftiko-yliko/protaseis-gia-ergastiria-kai-schedia-mathimatos/>, <https://education.jewishmuseum.gr/80-chronia-apo-tin-apeftherosi-tou-aousvits/>, <https://simeio.org.gr/pdf/Ekpaideutiko-Yliko-Holocaust-Exontosi-Ellinon-Evraion-Sakka.pdf>

⁹Ένας μάλιστα από τους λόγους που καθιστά τη μνήμη συγκρουσιακών και τραυματικών γεγονότων, όπως το Ολοκαύτωμα, δύσκολη - ειδικά στο πλαίσιο της εκπαίδευσης - είναι και η διευρυμένη συμμετοχή είτε μέσω δράσης, είτε μέσω αδράνειας, στην εφαρμογή του σχεδίου εξόντωσης. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κόκκινος και συν. (2007), Φλάισερ (2008), Κόκκινος (2012), Βαρών-Βασάρ (2012), Χανδρινού (2019), Mazower (2023), και Παπανδρέου (2024).

¹⁰Για την αξία της βιοματικής προσέγγισης στη διδασκαλία του Ολοκαυτώματος βλ. <https://www.kis.gr/index.php/olokaftoma/martyries>, <https://www.kis.gr/index.php/olokaftoma/meletes/2023-02-01-07-58-36>.

¹¹Βλ. ενδεικτικά <https://www.yadvashem.ca/resources-for-educators>, <https://www.yadvashem.org/education/educational-videos/video-toolbox/hevt-educational.html>, <https://www.yadvashem.org/articles/interviews/shulamit-imbar2.html>, <https://www.yadvashem.org/de/education.html>, <https://education.jewishmuseum.gr/diethnis-imeram-nimim-thymaton-tou-olokaftomatos-2025/>

διαπολιτισμικής προσέγγισης, να αποφεύγεται ο εθνοτικός λόγος στην περιγραφή των γεγονότων και να προτιμάται ο αναλυτικός, λαμβάνοντας υπόψη την προσληπτική ικανότητα των μαθητών. Συνιστάται επίσης στροφή από μια προσέγγιση με κυρίαρχο στοιχείο την πρόκληση έντονης συγκίνησης, αλλά με ρηχές ιστορικές πληροφορίες, προς μια μικτή διδακτική προσέγγιση που θα συνδυάζει την ορθολογική, την κανονιστική και τη βιωματική διάσταση της ιστορικής πραγματικότητας αξιοποιώντας πολλαπλό και πολυδιάστατο διδακτικό υλικό.

Βιβλιογραφία¹²

- Αντωνίου, Γ., Κοσμίδης, Σ., Ντίνας, Η., & Σαλιέλ, Λ. (2017). *Ο Αντισημιτισμός στην Ελλάδα σήμερα: Εκφάνσεις, αίτια και αντιμετώπιση του φαινομένου*, Θεσσαλονίκη: Heinrich Böll Stiftung.
- Βαρών - Βασάρ, Ο. (2012). *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*. Αθήνα: εκδ. Εστία.
- Bourgeois, E. J. (2020). In the Shadows of Memory: The Politics of Holocaust Memorialization and the Rise of Global Populism. *The Expositor: A Journal of Undergraduate Research in the Humanities*, 15, 26. https://digitalcommons.trinity.edu/eng_expositor/28/.
- Chapman, A. (2020). Learning the lessons of the Holocaust: A critical exploration. In S. Foster, A. Pearce & A. Pettigrew (Eds.), *Holocaust Education: Contemporary challenges and controversies* (pp. 50–73), UCL Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv15d7zpf.9>
- Ελευθερίου, Π. (2021). *Η προσέγγιση του Ολοκαυτώματος στο ελληνικό σχολείο και η θέση του στη δημόσια ιστορία* (Διδακτορική διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. <http://hdl.handle.net/10442/hedi/50844>
- Fleischer, H. (1991). Griechenland. In W. Benz (Ed.), *Dimension des Völkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (pp. 241-274). München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag. <https://doi.org/10.1524/9783486708332.241>
- Foster, S. (2020). To what extent does the acquisition of historical knowledge really matter when studying the Holocaust? In S. Foster, A. Pearce & A. Pettigrew (Eds.), *Holocaust Education: Contemporary challenges and controversies* (pp. 28–49), UCL Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv15d7zpf.8>
- Hale, R., Pettigrew, A., Karayianni, E., Pearce, A., Foster, S., Needham, K., Nienhaus, L., Chapman, A. (2023). *Continuity and Change: Ten Years of Teaching and Learning about the Holocaust in England's secondary schools*. Centre for Holocaust Education. <https://holocausteducation.org.uk/wp-content/uploads/Continuity and Change full report 2023.pdf>
- Λαδόπουλος, Γ.Ι. (2017). Το νέο πρόγραμμα σπουδών στα Θρησκευτικά και η σύνδεσή του με την τοπική ιστορία. Το ολοκαύτωμα των εβραίων της Θεσσαλονίκης. Σύνδεση με εκπαιδευτικό δράμα & διαθεματικότητα. *Ζητήματα Διδακτικής των Θρησκευτικών*, 1, 139-145.
- Κόκκινος, Γ., Μ. Βλαχού, Β. Σακκά, Ε. Κουνέλη, Α. Κώστογλου (2007). *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο*. Αθήνα: εκδ. Ταξιδευτής.
- Κόκκινος, Γ. (2012). *Η σκουριά και το πυρ. Προσεγγίζοντας τη σχέση ιστορίας, τραύματος και μνήμης*. Αθήνα: εκδ. Gutenberg.
- Λαδόπουλος, Γ. Ι. (2019). Διδακτικές προσεγγίσεις και προτάσεις για Ναζισμό & Ολοκαύτωμα: Εφαρμογή στο νέο πρόγραμμα σπουδών στα Θρησκευτικά Γυμνασίου. *Ζητήματα Διδακτικής των Θρησκευτικών*, 3, 302-315.
- Μενεξιάδης, Α. (2006). Η καταστροφή των ισραηλιτικών κοινοτήτων. Κοινότητες Θράκης. *Χρονικά*, τ. 201, 25- 26.
- Mazower, M. (2023). «Τι θυμάται η πόλη» (ομιλία του Μ. Mazower στη Θεσσαλονίκη). <https://kis.gr/index.php/olokaftoma/meletes/2023-02-01-07-58-36>
- Μενεξιάδης, Α. (2006). Η καταστροφή των Ισραηλιτικών Κοινοτήτων. *Χρονικά*, τ. 201, 21-50.

¹² Σε ό,τι αφορά τις ηλεκτρονικές πηγές στις οποίες γίνεται αναφορά στο παρόν άρθρο (ιστότοποι), η τελευταία ημερομηνία πρόσβασης είναι η 7.11.2025.

- Μόλχο, Ρ. (2014). *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Μελέτες Ιστορίας και Μνήμης*. Αθήνα: εκδ. Πατάκη.
- Παπανδρέου, Ζ. (2024). Η αντίληψη για την υπεράσπιση του χώρου στο πέρασμα των αιώνων. Στο Αγγελάκος, Κ. & Κουργιαντάκης, Χ. (επιμ.). *Σύγχρονες προσεγγίσεις στη διδασκαλία της Ιστορίας. Διδακτικές προτάσεις για το μάθημα της Ιστορίας στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση*. Αθήνα: εκδ. Ασίνη, 91-131.
- Παπαστρατής, Θ. (2018). Ιστορία των Εβραίων της Αλεξανδρούπολης. *Χρονικά*, τ. 250, 14-31.
- Παπαστρατής, Θ. (2001). *Οι Εβραίοι του Διδυμοτείχου*. Αθήνα: εκδ. Τσουκάτου.
- Παπαστρατής, Θ. (2013). Στον δρόμο του μεταξιού: Η ιστορία των Εβραίων του Σουφλίου. Στο *Επί των ποταμών*, περιοδική έκδοση της Ιεράς Μητροπόλεως Διδυμοτείχου, Ορεστιάδος και Σουφλίου, τ. 4, 32-44.
- Pearce, A. (2017). The Holocaust in the National Curriculum after 25 years. *Holocaust Studies*, 23(3), 231–262. <https://doi.org/10.1080/17504902.2017.1296068>
- Pearce, A. (2020). Marginalisation through commemoration: Trends and practices in Holocaust education in the United Kingdom. *War & Society*, 39(3), 215–220. <https://doi.org/10.1080/07292473.2020.1786891>
- Ριτζαλέος, Β. (2012). Η εβραϊκή κοινότητα Καβάλας στον έλεγχο των βουλγαρικών Αρχών Κατοχής: οργάνωση, εκμετάλλευση, διάλυση (1942-1944). Στο Δαλκαβούκης, Β., Ε. Πασχαλούδη, Η. Σκουλίδας, Κ. Τσέκου (επιμ.) *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940. Από το λόγο του κατοχικού κράτους στη μετανεωτερική ιστοριογραφία*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 69-90.
- Ριτζαλέος, Β. Χ. (2006). *Οι εβραϊκές κοινότητες στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο* (διδασκαλική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης). <http://hdl.handle.net/10442/hedi/20726>
- Σακκά, Β. (2017). Μιλώντας για το Ολοκαύτωμα και τις γενοκτονίες. Αναπαραστάσεις του αδιανόητου ανείπωτου και διδακτικές προσεγγίσεις του Ολοκαυτώματος: Ο Γιος του Σαούλ. <https://simeio.org.gr/pdf/Ekpaideutiko-Yliko-Holocaust-Gios-Saul-Sakka.pdf>
- Stefanova, M. M. (2010). *Die "Judenfrage" in Bulgarien während des Zweiten Weltkrieges*. (MSci thesis, Wien Universität). <https://phaidra.univie.ac.at/o:1272708>
- Φλάισερ, Χ. (1995). *Στέμματα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της αντίστασης 1941-1944*. τόμος Β'. Αθήνα: Παπαζήσης
- Φλάισερ, Χ. (2008). *Οι Πόλεμοι της Μνήμης: Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*. Αθήνα: εκδ. Νεφέλη.
- Φρεζής, Ρ. (2001). Η ισραηλιτική κοινότητα Νέας Ορεστιάδας. *Χρονικά*, τ. 171, 12-19.
- Χασιώτης, Ι. (2002). Ο αφανισμός των Ισραηλιτών της Δράμας και η ιστορική και πολιτική διάσταση του ελληνο-εβραϊκού Ολοκαυτώματος. *Χρονικά*, τ. 178, 6-12.
- Χανδρινού, Σ. (2019). *Η διδασκαλία των τραυματικών γεγονότων στην ιστορία: Απόψεις εκπαιδευτικών σχετικά με τη διδασκαλία του Ολοκαυτώματος*. (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.